

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

למערב, אודותיו כתב (לעיל פסקה ו): "הילכך מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב". ומכאן יש קצת מקום לדקדק שהיה הדבר אצלו בגדר ספק, אף כי אין זו ראייה גמורה.⁷⁷

עם זאת ייתכן שבזמנו של הרדב"ז היו יהודים שטיילו על גבי הכותל המזרחי על עובי החומה, ולמקום זה ניתן היה להגיע מצד צפון. (כיום יש שמטיילים על גבי חומות העיר העתיקה, במסלול שנקרא "טיילת החומות". אחד ממסלולי "טיילת החומות" נקרא המסלול הצפוני, והוא מתחיל משער יפו, ומסתיים בשער האריות, סמוך לפינה הצפון מזרחית של הר הבית. ההמשך של אותו מסלול לכיוון הר הבית, חסום מסיבות מובנות. אך באופן עקרוני הדרך קיימת). אלא שאין אנו יודעים האם בזמנו של הרדב"ז אפשרו המוסלמים ליהודים לטייל על גבי חומה זו, והאם היהודים עצמם נהגו כך, אך בהחלט ניתן להבין קיומו של דיון הלכתי הנוגע למסלול זה. על כל פנים, אם אכן ניתן היה ליהודים לטייל על גבי החומה, ניתן להציג את השאלה גם בנוגע לעליות שבצד מזרח, שכן בכותל המזרחי נמצאים שני מבנים שצמודים לחומה, והם שערי הרחמים ומבנה שנקרא אצל המוסלמים "כסא שלמה", וכאשר מהלכים על גבי החומה המזרחית, אפשר להגיע לגגות של אותם מבנים.

ועוד יש לציין שאמנם הכותרת של השאלה שנשאל הרדב"ז עוסקת בעליות, וזאת מפני שהדיון במערב עוסק בעיקר בעליות, אך באמת בדיון מוזכרות גם נקודות שאינן עליות, כמו השער שבצד מערב (ראה לעיל פסקה ו), ושוק אליקוטנין שהוזכר גם הוא (לעיל פסקה ז). ובהמשך דבריו לקמן (בפסקה טז) הוא גם מזכיר מחילה תחת הקרקע בצד מערב (ראה אודות זה לקמן שם). ואמנם אין בדבריו איזכור מפורש של איזו מחילה במזרח, אך באמת ייתכן שרמז בדבריו גם לאפשרות שכזו, הנוגעת בעיקר לפינה הדרום מזרחית של חרם א־שריף, אשר מתחת לה נמצא המבנה שנקרא "אורות שלמה", ובזמנו של הרדב"ז הייתה דרך להיכנס לאותו מבנה תת קרקעי מן החוץ. (ועיין בזה לקמן פסקה י).

לכאורה יש בדבריו גם נפק"מ לעניין כניסה קרקעית ממש לתוך שטח הר הבית, וזה כמובן נוגע לנכנס מכל הכיוונים, אך בזמנו של הרדב"ז שאלה זו לא עמדה על הפרק, בגלל התנגדות המוסלמים לכניסת יהודים לשטח, ואפילו בנוגע לעליות, התבאר לעיל (במבוא) שהדבר לא היה פשוט מבחינת המוסלמים, ולעיתים הם אף העמידו לדין יהודים שעלו על גג האכסדרה שמקיפה חלק מהר הבית מבפנים.

77. עיין לעיל בהע' 45, שם נערכה השוואה בין לשונותיו של הרדב"ז בנוגע לרוחות השונות, ומה שיש לדקדק בה.

ועוד יש להדגיש כי הרדב"ז בדבריו לקמן (בפסקאות יא ו-יב), צירף להיתר שלו את האפשרות שהנכנס לעליות נכנס לשטח שמבחינה הלכתית איננו קדוש, משום שגגין ועליות לא נתקדשו, או משום שיש דעה שאוויר העזרה אינו כעזרה. ואמנם הוא עצמו מעלה שם גם צדדים הפוכים, אך הוא משאיר זאת בגדר של ספק, והוא מצרף זאת ל"ספק ספיקא", כפי שמפורש בסוף דבריו (בפסקה יג), וצדדי היתר אלה ודאי אינם נוגעים לנכנס להר הבית ברגליו.⁷⁸

2. זיהויו של הכותל המזרחי הקיים ככותל הר הבית

עצם ההיתר של הרדב"ז במזרח מבוסס על שתי קביעות. הקביעה האחת היא שהכותל המזרחי הקיים הוא כותל הר הבית, והאחרת נוגעת למרחק שמכותל הר הבית לכותל העזרה במזרח. הקביעה שהכותל הקיים הוא כותל הר הבית היא אצלו קביעה ודאית, אשר למעשה כבר עסק בה באופן ישיר בעל הכפתור ופרח והוכיח את נכונותה (כפתור ופרח פ"ו), ואין ספק שהרדב"ז הסתמך על ההוכחות של בעל הכפתור ופרח, (אף על פי שהזכירו במפורש רק בנוגע להסברו אודות שיערי רחמים, שאינו קשור ישירות לראיה, וכפי שיתבאר לקמן).

וכך כתב בספר כפתור ופרח (פ"ו) אודות הכותל המזרחי (תוך איזכור אגב של שאר הכתלים):

מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית.

ולאחר שהוסיף ותיאר את שרידי השערים שנראים בכתלים השונים, הוסיף וכתב:

78. כפי שצוין, דבריו עוסקים גם בנכנס לחלל השער שבמערב, וגם בכניסה למחילות, אך מובן מאליו שגם בהם יש צדדי קולא בדומה למה שיש בנוגע לעליות, שהרי מחילות לא התקדשו, והשאלה אודות מחילה מסוימת שמא היא פתוחה לעזרה (וכפי שמבואר בדבריו בפסקה טז) עדיין היא ספק כעין הספק הנוגע לעליות. ולעניין הפתחים, אמנם נכון הוא שפתחי הר הבית לא התקדשו (ירושלמי פסחים פ"ז הי"ב), אך לכאורה עדיין אין זה מספיק, שהרי הוא עצמו התייחס לכותל המערבי ככותל העזרה, ולפי זה היה צריך לחשוש יותר לחלל הפתח, כי פתחי העזרה אכן התקדשו. אלא שבאמת המרחק שהצריך להתרחק מצד מערב, כלל בפועל גם י"א אמה מכותל הבניין של כיפת הסלע, וגם איזו תוספת לעובי כותל העזרה (כפי שכתב במפורש לעיל פסקה ו), ואשר על כן לדעתו, מי שנמצא בחלל איזה פתח במערב ושומר על כללי המרחק שנקט, אכן נמצא בלי ספק מחוץ לשטח העזרה, ואם הוא מצפון לרוחב העזרה, הרי הוא בפועל לכל היותר בתוך חלל איזה פתח של הר הבית.

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

ואנו צריכין לאמת זה בהקש חפושי,⁷⁹ וזה, שאם היו אלו חומות מרובע שכ"ב על קל"ה - היה קל"ה לבד מצפון לדרום, ואנחנו רואים היום שהחומה ההולכת מצפון לדרום הרבה מאד יותר מקל"ה, והיא חומת המזרח. ואם נאמר שהם חומות מרובע העזרה, כלומר מרובע קפ"ז על קל"ה, יהיה בזה גם כן הקושיא הראשונה. ועוד שהיה צריך שיהיה רוחב למזרחו קל"ה מעזרת נשים, גם מה שבין חומת הר הבית והסורג, ומה שבין הסורג והחיל, והנה אין אנו רואים שיהיה משפת ההר, כלומר הר המוריה של מזרחו תחתיו הוא עמק יהושפט, אלא כמו חמשים אמה או פחות, ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך, א"כ בהכרח יש לנו לומר שהם כותלי הר הבית.

הוכחותיו של בעל הכפתור ופרח שהכותל המזרחי הקיים היום אינו כותל העזרה (ואף לא כותל עזרת נשים) מבוססות על שתי עובדות. האחת היא אורכו של הכותל, אשר הוא ארוך הרבה יותר מאשר הכותל המזרחי של העזרה (וכן של עזרת נשים), שהיה קל"ה אמות בלבד מצפון לדרום. (וכבר כתבתי אודות זה בספרי חצרות בית ה' עמ' 16, שמובן היה לו מאליו שמדובר בכותל עתיק, וזאת כפי הנראה על פי הסגנון של הבניה, וכפי שניתן לדקדק מדבריו בעניין במקום אחר). וההוכחה השניה (שבעיקר באה לשלול את החשש שמא לפנינו כותל העזרה ממש, שמובן שהאיסור להתקרב אליו תוך כניסה לשטח עזרת נשים הוא כמובן גדול יותר) מבוססת על כך שהמרחק

79. "הקש חפושי" הוא מושג שלקוח מתורת ההגיון, וכך הוא מופיע בספר "מילות הגיון" לרמב"ם בתרגום אבן תיבון (שהוא למעשה המחדש של המושג הזה בעברית), וכך משתמש בו גם הרמח"ל בספר ההגיון אשר לו. אין זה המקום לעסוק בצורות השונות של ההקש כפי שהשתמשו בהם בחכמת ההגיון, אך נציין בקיצור כי בתורת ההגיון היוונית המופת האידיאלי בנוי משלושה חלקים, שניתן לכנותם "הקדמה גדולה", "הקדמה קטנה" ו"תולדה". ההקדמה הגדולה היא איזה כלל שהוא מובן מאליו, כגון "כל בעלי החיים סופם למות", והקדמה קטנה היא זו שמשייכת מאן דהו לאותו כלל, כגון: "פלוגי הוא בעל חיים", והתולדה של שתי ההקדמות היא שאותו פלוגי סופו למות. השאלה הגדולה היא כמובן מאין נודעת אותה אמת שנכללת בהקדמה הגדולה, שהיא הבסיס לכל ההוכחה, וזה דבר שמשנתנה ממקרה למקרה. המושג "הקש חפושי" מתאר הוכחה שבנויה על כך שעל סמך נסיונות רבים נבנית ההקדמה הגדולה, ואחר כך על ידי השוואה ניתן להניח שמקרה פרטי מסוים שלגביו אין נסיונות, אכן שייך גם הוא לכלל שאותו בנו על סמך ההקדמה הגדולה. הנדון שלפנינו לכאורה אינו שייך לצורה זו של הוכחה, אך בכל זאת יש בה איזה צד דמיון להקש חפושי אמיתי. כי באמת מטרת הכפתור ופרח היא להוכיח שכל ארבעת הכתלים הם כתלים מחומת הר הבית, אך הוא יכול להוכיח זאת באופן ישיר רק בנוגע לכותל המזרחי, ואם כן ההוכחה והקביעה שהכותל המזרחי הוא כותל הר הבית היא אכן כעין "הקדמה גדולה", אך אין היא הקדמה גדולה שמובנת מאליה, אלא היא הקדמה גדולה שמבוססת על מחקר מסוים, (אם כי לא מחקר של ניסויים רבים). לאותה הקדמה גדולה יכול היה לצרף "הקדמה קטנה" האומרת ששאר הכתלים מחוברים לכותל המזרחי וגם דומים לו בסגנונם (אף כי לא הזכיר פרטים אלו במפורש, והתייחס אליהם כמובנים מאליהם), ומכאן הגיע לתולדה, שהיא המסקנה שכל ארבעת הכתלים הם כותלי הר הבית.

שמכותל זה עד עמק יהושפט הוא קטן, ואין שם די מקום כדי להניח כאילו שם עמדה בעבר עזרת הנשים (שהייתה ממזרח לעזרה), שאורכה ממזרח למערב היה קל"ה אמות (ובנוסף לה היה גם מקום במזרח לחיל, ולשטח נוסף ששייך להר הבית עצמו), וכי כל זה נאכל כך שהיום לא נשארו שם אפילו חמישים אמה (וכפי שהארכתי בחצרות בית ה' שם).

ומלשון הרדב"ז נראה שהסתייע בזיהוי הכותל המזרחי גם בדברי הכפתור ופרח אודות שערי רחמים שבכותל זה, שהרי כתב: "ועוד כי שערי רחמים הם באותו כותל, וכתב בעל כפתור ופרח שהם שערים שהיו נכנסים בהן (ו)האבלים והחתנים". ובאמת בדברי הכפתור ופרח מפורש שכתב את הדברים כהשערה בלבד, שהרי כתב שם: "ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח שאמרנו עליו שהוא שער שושן כמטחוי קשת, יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ, ודלתותיהם ברזל והם סגורים לעולם, וקורין להם ההמון שערי רחמים", ועל זה הוסיף וכתב: "ומסתברא שהם אותם שני שערים שעשה שלמה לגמול חסדים, אחד לחתנים ואחד לאבלים ומנוודים, כמו שנזכר מסכת סופרים", ואם כן לכאורה אין מכאן שום ראיה. אך נראה שבאמת הסתמך על עצם המסורת שהייתה ידועה בעם ישראל ששערים אלו נקראים בשם: "שערי רחמים", שהיא כשלעצמה בלי ספק מסורת קדומה מאוד, (וכיום אנו יודעים כי זכרה של מסורת זו בא בכתובים כבר בתקופת הגאונים, והיא נזכרת באגרות וכתבים אחרים בעיקר מן הגניזה הקהירית, שבהן מתוארת הקפת שערי הר הבית שהייתה נוהגת בעת ההיא, ואכמ"ל). אלא שמושג זה של "שערי רחמים" לא נזכר כלל במקורות התלמודיים והמדרשיים, וזו עצמה יכולה להיות סיבה לפקפק בהנחה שיסודה של המסורת הוא אכן מן התקופה שהבית היה קיים, אך לאור הסברו של בעל הכפתור ופרח בנוגע למשמעות השם "שערי רחמים", יכול היה הרדב"ז להסתמך על כך ש"קורין להם ההמון שערי רחמים", ולחזק בזה את הקביעה שהכותל המזרחי הוא אכן כותל הר הבית.

לקביעה זו הנוגעת לעתיקותו של הכותל המזרחי, מצאו חוקרים בני זמננו אסמכתאות נוספות, וכיום כמעט שאין בזה חולק. (יש חוקרים שמנסים לזהות בכותל המזרחי הקיים חלקים שאותם הם מייחסים לתקופת בית ראשון,⁸⁰ ועל כל פנים כיום גם החוקרים הסבורים שהורדוס הרחיב גם את רוחב הר הבית ממזרח למערב, סוברים שאת התוספת הוסיף במערב, אך את הכותל המזרחי השאיר במקומו).⁸¹

80. ראה אצל אילת מזר The walls of the Temple Mount עמ' 275 (אודות התיארוך של הנדבכים העתיקים משני צידי שערי הרחמים).

81. ראה בספרי ועשו לי מקדש עמ' 131.

3. על המרחק מכותל הר הבית לכותל העזרה במזרח, והחפיפה בין הכתלים במערב

הרדב"ז בדבריו אודות העליות אשר מצד מזרח, הסתמך על נתון נוסף שמקורו אינו ברור כל צרכו, ואשר ככל הידוע, לא קדם לו אדם בחידוש זה. כי הוא כתב שמן הכותל המזרחי של הר הבית (שאותו כאמור זיהה עם הכותל המזרחי הקיים) עד לכותל העזרה, יש מרחק של שי"ג אמות. ונתון שכזה לא נזכר בשום ספר שקדם לו, לא בצורה ישירה ואף לא בצורה עקיפה.

חשבון פשוט מראה כי נתון זה של שי"ג אמות מבוסס על הנחה של הרדב"ז שהכותל המערבי של הר הבית, מתלכד עם הכותל המערבי של העזרה. וכך, הואיל ורחבו של הר הבית כולו ממזרח למערב הוא חמש מאות אמה, דעת לנבון נקל שאם גורעים ממספר זה קפ"ז אמות, שהוא אורך העזרה ממערב למזרח, נשאר מרווח של שי"ג אמות מן הכותל המזרחי של העזרה ועד הכותל המזרחי של הר הבית, ואין שום ספק בעולם שזה הבסיס לנתון של שי"ג אמה, כשם שאין שום ספק שחיבור המספרים קפ"ז עם שי"ג מניב תוצאה חשבונית של חמש מאות אמה. (ולכאורה יש לשאול מדוע לא גרע מן החשבון עוד מרחק מסוים בעבור עובי הכותל המזרחי של העזרה, כפי שכתב במפורש בנוגע לגבול המערבי של העזרה [כפי שהתבאר לעיל פסקה ו], וכפי שעולה מחשבונו בנוגע לגבול הצפוני של העזרה (כפי שהתבאר לעיל בפסקה ח [3]), וכמדומה שהקל יותר בכותל המזרחי של העזרה, מפני שבגמרא [פסחים פה ע"ב] מפורש שבניגוד לשאר השערים, שער ניקנור שבמזרח לא התקדש, ואולי סבר שהוא הדין גם בנוגע לשאר חלקי הכותל המזרחי). ועל כל פנים עצם הדבר נראה תמוה מאוד.

ונראה שקביעה זו הייתה מבוססת על כך שהרדב"ז, שאמנם הניח שהכותל המערבי הוא כותל העזרה (כפי שהתבאר באריכות לעיל בפסקה ח [1]), ידע היטב מכוח המנהג שהשטח שמחוץ לכותל המערבי אינו קדוש כלל, ואפילו לא בקדושת הר הבית, שכן אפילו טמאים שאסורים מדאורייתא בכניסה להר הבית לא נזהרו כלל מכניסה לשטח זה, וכך למשל גם בזמנו גם נשים נידות הגיעו לעיתים עד לכותל המערבי עצמו.

ואמנם הרדב"ז עצמו כשהתיר כניסה לעליות שסביב הר הבית, לא סייג את דבריו, ולא קבע שכניסה לאותן עליות מותרת רק אחרי טבילה כדין, וכי ההיתר שלו נוגע רק לטמאי מת ולא לאלו שטומאה יוצאת מגופם. אך בזה על כל פנים פשוט שלא בא להקל באיסור דאורייתא, ועל כרחנו צריכים אנו לומר שהעולים לאותם עליות אכן

נזהרו מאותן טומאות.⁸² אך מאידך צריך גם לומר שהוא ידע שהיו שלא נזהרו בטומאות אלו ברחבת הכותל המערבי, ומכאן הגיע למסקנה הכרחית, שהכותל המערבי הוא אמנם כותל העזרה, אך מאידך הוא גם כותל הר הבית,⁸³ ומכאן שהמרחק מן הכותל המזרחי של העזרה ועד הכותל המזרחי של הר הבית הוא שי"ג אמה. (ואכן אחרונים שלא עמדו על כך שאצל הרדב"ז קיימת חפיפה בין הכותל המערבי של הר הבית לבין הכותל המערבי של העזרה, הקשו על ההנחה שהכותל הוא כותל העזרה מכוח המנהג של כל הטמאים להתקרב אליו ואף לגעת בו, (והזכרנו קושייה זו לעיל פסקה ח [1] בשם הגרצ"פ פרנק), אך לפי מה שמבואר כאן, אין כאן קושייה כלל).

4. על הקושי בהנחה שכותל העזרה שבמערב חופף לכותל הר הבית

את פתרון פשר שי"ג האמות שנקט בהן הרדב"ז, פרסמתי לראשונה במאמר שנדפס⁸⁴ בשנת תשל"ב, וחזרתי ופרסמתי את הדברים בספרי "חצרות בית ה'" בשנת תשל"ז. ומובן מאליו שנוזקתי לתת מענה לשאלה כיצד יפרנס הרדב"ז את דברי המשנה במידות (פ"ב מ"א) הקובעת כי הר הבית: "רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי מן הצפון, מיעוטו מן המערב", כאשר לפי שיטתו לא היה במערב שום מרווח בין כותל העזרה לכותל הר הבית, כי שם כותל העזרה הוא עצמו כותל הר הבית.

82. על פי המשנה בכלים (פ"א מ"ח), הר הבית מקודש מן העיר ירושלים בכך שאין זבים וזבות נידות ויולדות נכנסים לשם. ובגמרא בפסחים (סז ע"ב) דרשו מן הפסוק "וכל זב" לרבות בעל קרי לאיסור כניסה להר הבית, אך הרמב"ם השמיט את דינו של בעל קרי, ונחלקו האחרונים אם לדעתו אכן יש בו איסור כניסה להר הבית, וכפי שיבואר להלן בפסקה יג. ועיי"ש שיייתכן ובזמן הרדב"ז נהגו בירושלים כפי הדעה המובאת ברמ"א (אורח חיים הלכות קריאת שמע סי' פח סע' א) שנשים לא נכנסות לבית הכנסת בזמן נידותן, וכי אפשר שמשום סיבה זו לא הוצרך כלל להזכיר את איסור הכניסה של נשים נידות להר הבית. אך אין זה סותר את דברינו כאן שהיה ידוע לו שנשים נידות כן מתקרבות לכותל המערבי מן החוץ, שכן הרמ"א כתב במפורש: "ואפילו במקום שנהגו להחמיר, בימים נוראים וכה"ג, שרבים מתאספים לילך לבית הכנסת, מותרין לילך לבהכ"נ כשאר נשים, כי הוא להן עצבון גדול שהכל מתאספים והן יעמדו חוץ". ואם כן גם אם יכול היה להניח שבנוגע לעליה לעליות שסביב הר הבית אין הוא צריך לחשוש למכשול בעניין, מכל מקום ממנהג המתקרבות לכותל יכול היה להוכיח שהשטח שממערב לכותל הוא בהחלט גם מחוץ לשטח העזרה וגם מחוץ לשטח הר הבית.

83. השווה למה שנכתב ע"י ר' צדוק הכהן מלובלין מאות שנים לאחר מכן, בשו"ת תפארת צב"י יו"ד סי' כז באות יב: "ורחוק לומר דחוששין שמא חומה מערבית והיסודות הקיימות אינה חומת הר הבית אלא חומת העזרה, או עכ"פ חומת החיל שהיא ג"כ חומה קטנה סמוך להגדולה, דא"כ (יאמרו) יאסרו כל בעל קרי ונידות לילך סמוך לחומה מבחוץ ג"כ, שמא הוא מהר הבית, והרי לא זהירי שם כלל מזה, כפי מה ששמעתי שהולכין להתפלל אצל אותה חומה, ועומדים הכל בסמוך לה ממש".

84. המאמר פורסם בקובץ בשם: "מורשה" שי"ל באותה שנה.

תשובת ה"דב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

באותו מאמר העליתי את האפשרות שלדעת ה"דב"ז המידות "רובו מן הדרום" וכיו"ב, אינן מתייחסות למרחק שבין כותלי הר הבית לכותלי העזרה, אלא בין כותלי הר הבית לאבן השתיה ולקודש הקודשים, או בין כותלי הר הבית לבין כותלי בניין ההיכל. ואולם בדיקה מדוקדקת של הדברים מראה שפירוט פרשניים אלו אינם אפשריים בנדון דידן.

ההנחה שהמרחקים של רובו מן הדרום ומיעוטו במערב מתייחסים למרחקים שבין אבן השתיה (או קודש הקודשים) לבין כותלי הר הבית אינה אפשרית כלל, וזאת מפני שכאשר אנו מדברים על נקודה בתוך ריבוע (או על ריבוע קטן בתוך ריבוע גדול), המיעוט הוא בהכרח מול הצד שבו נמצא הרוב, ורק מרחקים שנמדדים מהריבוע החיצוני של הר הבית לצלעות מלבן שנמצא בתוכו, שאורכו הוא ממזרח למערב ורוחבו מצפון לדרום, יכולים לקיים תמונה שבה הרוב יהיה בדרום והמיעוט במערב.⁸⁵

אשר לאפשרות של חישוב המרחקים בין כותלי המקדש לכותלי הר הבית, אכן באופן עקרוני תיתכן פרשנות כזאת למשנה, בהנחה שלצורך החישוב אנו מתייחסים לבית עצמו כמבנה מלבני באורך של מאה אמה וברוחב שבעים אמה (כפי רוחבו בהיכל ובקודש הקודשים, ולא כפי רוחבו באולם), ולמצוא מערכת מרחקים שתתאים באופן חשבוני לתנאים אלו. (למשל אם הדרום הוא 250 אמות, אם כן הצפון בהכרח בדוגמא זו 180 אמות, והמערב למשל 170 אמות, ואז במזרח נקבל 230 אמות). אולם אף אם דברי המשנה ניתנים לביאור באופן זה, לחשבונו של ה"דב"ז לא יועיל פירוש שכזה. שהרי לדעתו המיעוט שבמערב (בהתאם להנחה שמודדים את המרחק מכותלי בניין ההיכל), אינו אלא 11 אמות. ולפי זה גודלו של המזרח (מכותל הר הבית עד כותל בניין המקדש) הוא 389 אמות. ואם נגדיל את הדרום אפילו בשיעור של אמה אחת בלבד יותר מן המזרח ונעמיד אותו על שיעור של 390 אמה, אם כן ישארו בצפון 40 אמה בלבד, וכך בפועל תתלכד כמעט לגמרי (או שמא תתלכד ממש) גם החומה הצפונית של הר הבית עם הכותל הצפוני של העזרה.

85. כאשר נתאר ריבוע של 500 אמה על 500 אמה שבתוכו יש ריבוע של אמה על אמה שאנו נרצה להרחיקו מכותל הדרום בשיעור של 400 אמה, יהיה המרחק של אותו ריבוע קטן מכותל הצפון 99 אמות. אם נרחיק את אותו ריבוע מן הכותל המערבי בשיעור 98 אמות כדי שיהיה מיעוטו מן המערב, יגדל המזרח לשיעור של 401 אמות ויהיה גדול מן הדרום. אך אם נצייר מלבן קטן בגודל של שלוש אמות ממזרח למערב ברוחב אמה אחת מצפון לדרום, כי אז בדוגמא הנ"ל שהדרום 400 והצפון 99 והמערב 98, יהיה גודלו של המזרח 399 אמות, וכך נוכל לקיים את היחס של רובו מן הדרום ומיעוטו מן המערב (וככל שנגדיל את האורך לעומת הרוחב, נוכל לצייר הפרשים גדולים יותר בין הדרום לבין המערב).

למעשה המרחק בין הכותל הצפוני של המקדש לבין הכותל הצפוני של העזרה הוא 32.5 אמות, וכפי שהתבאר לעיל (פסקה ח [3]), וזה כמובן יותר מאשר 11 האמות שבמערב, שהוא לדעת הרדב"ז גם השיעור שבין כותל המקדש לכותל הר הבית (המתלכד עם כותל העזרה). אלא ששיעור זה אינו כולל את עובי החומה הצפונית של העזרה, וכך, אם נניח לצורך המשל שעובי חומת העזרה הוא שש אמות, אם כן שיעור המרחק בין כותל העזרה לכותל הר הבית בצפון יהיה אמה וחצי בלבד (שהרי מאותן ארבעים אמה שהזכרנו, שהוא לחשבון זה המרחק המקסימאלי האפשרי בין כותל ההיכל בצפון לבין כותל הר הבית, צריך לגרוע 32.5 אמות ועוד שש אמות), וזה לא מסתבר כלל.

ועל כל פנים אם אכן לדעת הרדב"ז יש לבצע את החישוב על פי מדידה בין כותלי הר הבית לכותלי המקדש, מסתבר יותר שיש להוסיף על הדרום עוד שבע וחצי אמות, ולהעמידו על שיעור של 397.5 אמות. לפי חשבון שכזה גודל הצפון בין כותל ההיכל לכותל הר הבית יהיה 32.5 אמות בלבד, ומשמעות הדבר היא שלמעשה גם הכותל הצפוני של העזרה יתלכד עם הכותל הצפוני של הר הבית. אך להלן יבואר שאף אם ניתן לקיים התלכדות של הכותל המערבי של הר הבית עם כותל העזרה, וליישב את הסתירה שיש לזה לכאורה מכמה מקורות, קשה יותר ליישב את הסתירות, אם נניח שגם בכותל המערבי וגם בכותל הצפוני קיימת התלכדות בין כותלי העזרה לכותלי הר הבית.

ונראה כי גם הרדב"ז סבר כדעת רוב המפרשים, שהמשנה עוסקת במרחקים שבין כותלי העזרה לכותלי הר הבית, אלא שלדעתו התנא במשנה במידות קורא למרחק אפס שהיה במערב בשם "מיעוטו מן המערב", אף שהוא מועט מן המושג "מועט", כי אגב הלשון שנקט ברישא, שם דיבר על "רובו מן הדרום", נקט גם בלשון "מיעוטו מן המערב", במקום להאריך בלשונו ולומר שבמערב כלל לא היה מרווח שמשתייך להר הבית. בדרך זו אין כל קושי למצוא מערכת מרחקים שתתאים במדויק לכללי המשנה, ובלבד שהדרום יהיה גדול משיעור שי"ג אמות (שהוא השיעור במזרח), ודבר זה יחייב שהמרחק בין כותל העזרה לכותל הר הבית בצפון יהיה בהכרח קטן משיעור 52 אמות, שהרי גם אם נניח שהדרום גדול רק באמה אחת משיעור שי"ג אמות שבמזרח, אם כן החיבור של שי"ד אמות עם קל"ה אמות של רוחב העזרה הוא בסך הכל 449 אמות, ובמקרה שכזה שיעור הצפון הוא 51 אמה, ובהתאם לזה גם נוכל לקבוע ששיעור

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

הדרום אינו יכול להיות יותר מאשר 364 אמות, כי אז יקטן הצפון לשיעור של פחות מאמה אחת.⁸⁶

כאמור, את פתרון חידת שי"ג האמות פרסמתי לראשונה בשנת תשל"ב. לאחר מכן שלח לי הגאון ר' יונה מרצבך ז"ל (שקיבל ממני תדפיס של המאמר) גלוית דאר (שנשלחה בתאריך כ' טבת תשל"ג), ובה הקשה, כיצד לפי הרדב"ז התקיימה שמירה ממערב לעזרה.

אך באמת במשנה בתחילת מסכת מידות (פ"א מ"א) מוזכרים שישה שומרים שבאופן מובהק השמירה שלהם שייכת לצד מערב, ובפועל ניתן למצוא מקום לכולם גם אם מניחים שקיימת חפיפה בין כותל העזרה לכותל הר הבית. חמישה שומרים היו להר הבית בחמשת שעריו, ומובן אם כן שהיה שומר אחד בשער קיפונוס שבמערב. והוא היה מצפון או מדרום לעזרה, ואם כן אין מכאן שום קושי.

86. בספר הר הקודש לר' משה נחום בר' דוד שפירא שי"ל בשנת תשל"א בעמ' רמז, עמד על כך שלפי חשבון שי"ג אמות שנקט הרדב"ז כמרחק בין הכותל המזרחי של הר הבית לבין הכותל המזרחי של העזרה, לא מתקיימים כלל דברי המשנה "מיעוטו מן המערב", והוא הגדיר את הדברים כתמוהים משוללי הבנה, (ולא ציין שלפי חשבון זה מתיישבת עכ"פ הסתירה בין ההנחה של הרדב"ז שהכותל המערבי הוא כותל העזרה, עם המנהג הפשוט להתקרב לכותל בטומאה). ובספר שערי אליהו להגאון ר' אליהו וייספיש (שי"ל בשנת תש"ס) בעמ' שכא דן בשאלה כיצד מתקרבים לכותל המערבי אם מניחים כדברי הרדב"ז שהוא כותל העזרה, והביא שם ששמע בעניין זה תירוץ, ולפי אותו תירוץ, לדעת הרדב"ז קיימת חפיפה בין כותל העזרה לכותל הר הבית, וכפי שציין שם, ניתן להוכיח את נכונות התירוץ מחשבון שי"ג האמות. והקשה על כך ממנין השערים, כי במשנה במידות פ"א מ"ג מבואר שבמערב הר הבית היה שער אחד בלבד, והוא נקרא שער קיפונוס, בעוד אשר לפי המשנה שם פ"ב מ"ו היו בכותל המערבי של העזרה שני שערים שלא היה להם שם, ותירץ שאמנם בקטע הכותל המערבי ששייך לחומת העזרה היו שני שערים, אך שער קיפונוס היה שער של הר הבית לבדו, והוא היה בחומה המערבית של הר הבית, אך היה בקטע שמצפון או מדרום לעזרה. וגם הוא דן בקושי שיש מלשון המשנה שקבעה כי "מיעוטו מן המערב", ועל כך תירץ שאותו "מיעוטו" גם הוא היה דווקא בחלק הר הבית שמצפון או מדרום לעזרה (כעין התירוץ הנוגע לשערים). ובפשטות אין לדברים מובן, כי אמנם קיים שטח גדול של הר הבית מדרום לעזרה וגם קיים איזה שטח של הר הבית מצפון לעזרה, ולשני שטחים אלו יש חלק מזרחי וחלק מערבי, אך בפשטות כאשר נבוא לחלק את אותם שטחים, יהיה החצי המערבי שלהם בגדר "מערב", והחצי המזרחי שלהם בגדר של "מזרח", כך שלכאורה באופן זה אין משמעות למילים "מיעוטו מן המערב", ורק כאשר מודדים את המרווח שבין כותל העזרה לכותל הר הבית (או את המרחק שמכותל ההיכל לכותל הר הבית), יש משמעות למילים אלו. (אולם אם נניח שהר הבית אינו מישור, ויש בו נקודת פסגה שממנה יש שיפועים לכיוונים שונים, כי אז באמת ניתן לתאר מיעוט מערבי שאיננו נמדד מכותלי העזרה, אלא מנקודת גובה שממנה משתפע ההר לכיוון מערב).

ארבעה שומרים שמרו על פינות הר הבית מבפנים, ואם כן היו שני שומרים בפינות המערביות של הר הבית, אך גם זה בפשטות אינו נוגע לשאלת החפיפה של אחד מקטעי החומה המערבית של הר הבית עם חומת העזרה.

ארבעה שומרים שמרו על ארבע פינות העזרה מבחוץ, ומובן אם כן ששנים שמרו במערב, אחד בפינה הצפון מערבית ואחד בפינה הדרום מערבית. בדרך כלל אנו רגילים לצייר שומרים שכאלו כאילו הם יושבים ממש מול החוד של הקרן, אך באמת אין כל הכרח בזה, כי אפשר בהחלט להניח שהשומר שבפינה הצפון מערבית של העזרה, יושב מצפון לקרן בפינה (במקצוע) שבין הכותל המערבי של הר הבית לבין הכותל הצפוני של העזרה, וכך גם בפינה הדרום מערבית של העזרה.

(וכאן המקום לציין כי אם נניח שקיימת חפיפה בין כותלי העזרה לכותלי הר הבית בין בצפון ובין במערב, אכן אין אפשרות לשמירה של לוי בפינת הר הבית מבפנים, כי אותו פנים הוא גם פנים העזרה, בעוד אשר בנוגע לשומרי פינות העזרה, הדין הוא שהם שומרים מבחוץ. אלא שבשעה שפרסמתי את הדברים לראשונה, לא עמדנו על כך שלפי ההנחה שאת המרחקים שנקטה המשנה מודדים מכתלי ההיכל, אכן נוצרת חפיפה בין הכתלים באותה קרן צפונית מערבית).

מקום השמירה האחרון שאותו מתארת המשנה בתחילת מידות מוגדר במשנה במילים: "ואחד לאחורי בית הכפורת", ומשמעותו הפשוטה היא בשטח שבתוך העזרה ממערב לקודש הקודשים. ואמנם יש אחרונים (רבי משה קאזיס ממונטובה בפירושו למסכת מידות פ"א מ"א, וכן בספר יריעות שלמה הלכות בית הבחירה פ"ח ה"ט) שטענו שהדברים אינם כפשוטם, כי השמירה של הלויים היא דווקא במקום שניתן לשבת בו, ולכן הם שומרים על ארבע פינות העזרה מבחוץ (כמבואר במשנה שם), אך מדברי הרא"ש בפירושו למשנה עולה בבירור שהוא הבין שהשמירה היא בתוך העזרה, ואין כמובן שום סיבה להניח שהרדב"ז חולק על זה, ועל כל פנים ודאי אי אפשר להקשות על הרדב"ז בנקודה זו.

בשנת תשל"ח יצא לאור ספר תשובות ופסקי המהרי"ט החדשים, ובסופו נוספו שרידי קונטרס צורת הבית למהרי"ט, עם הערות של המהדיר. ושם בעמ' רסז הערה 14 כתב:

הרב אביגדור נבנצאל שליט"א רב דביה"כ רמב"ן אשר בין חומות ירושלים הראה לי דברי הרדב"ז ס' תרצ"א שכתב: "שהרי מכותל הר הבית המזרחי עד כותל העזרה המזרחי יש שי"ג אמה וכו'", הוסיף עליהם קפ"ז אורך העזרה (פ"ב מדות מ"ו), הרי לך ת"ק אורך הר הבית, אם כן לצד המערבי לא הי' בשטח כלום. וקשה ממתניתין דכתב: "מעוטו מן המערב", א"כ הי' מקום בשטח הר הבית לצד מערב. וכן הקשה ממתניתין פ"ב מדות מ"ג: "לפנים ממנו סורג גבוה י' טפחים וי"ג פרצות היו שם

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

שפרצום מלכי יון, חזרו וגדרום וגזרו כנגדם י"ג השתחויות (כשמגיע כנגד כל פרצה ופרצה משתחוה ומודה על אבדן מלכות יון – רע"ב), ובמתני' פ"ו שקלים מ"ב: "היכן היו השתחויות האלו? ארבע בצפון, וד' בדרום, ג' במזרח, וב' במערב וכו'", ולפי הרדב"ז אין חצר להר הבית בצד מערבי כדי לעבור שם ולהשתחוות, וצ"ב."

ונראה כי כידוע קיימת מחלוקת בעניין טעם ההשתחויות, כי במידות בפ"ב מ"ג מפורש אמנם שההשתחויות הן כנגד שלוש עשרה פרצות שפרצו מלכי יוון בסורג, אך בסוף הפרק (במשנה ו') מובאים דברי אבא יוסי בן חנן שההשתחויות היו כנגד שלושה עשר שערים שהיו בעזרה (ומהם היו שני שערים במערב כמבואר שם). ובמסכת מידות בפ"ב לא צוין במפורש, לא במשנה ג' ולא במשנה ו', כי יש שתי השתחויות במערב, אלא שבנוגע למשנה ו' הדבר מובן מאליו, שהרי צוין שם שההשתחויות הן כנגד השערים, ושם גם מפורש שהיו שני שערים במערב. ואמנם במסכת שקלים פ"ו אכן מפורש שהיו שתי השתחויות במערב, אך שם מובא מיד אחרי זה שהיו בעזרה שלוש עשר שערים, ובירושלמי שם מפורש שהמשנה שם היא אליבא דאבא יוסי בן חנן.

והנה זה ברור שלשיטת הרדב"ז אכן שני השערים המערביים של העזרה, הם שערים שהיוצא מהם יוצא ישירות לעיר ירושלים, דהיינו שהיו בכותל המערבי שלושה שערים, שנים שהובילו לעזרה, ואחד שהוביל להר הבית מצפון או מדרום לקטע בו יש חפיפה בין כותל הר הבית לכותל העזרה. ועל כרחנו צריכים אנו לומר שלפי זה, לדעת אבא יוסי בן חנן, מי שהלך בעיר ירושלים (מחוץ להר הבית) בסמוך לאותם שני שערים שמובילים ישירות לעזרה, היה צריך להשתחוות כנגדם.

לעומת זאת, לשיטת ת"ק דמידות ההשתחויות הן כנגד פרצות הסורג, ואם כן ברור שלפי הרדב"ז לת"ק אכן לא היו השתחויות במערב, שכן במערב לא היה כלל סורג, ועל כרחנו צריכים אנו לומר שפרצות הסורג אכן לא היו מכוונות דווקא כנגד פתחי העזרה.

וידיעה זו היא באמת ידיעה שמוכחת מצד עצמה. כי אמנם נכון הוא שבצד דרום יכולים אנו לתאר לעצמנו שהיו בסורג ארבע פרצות כנגד פתחי העזרה הסמוכים להם, כך שמי שעומד מול הפרצה, אכן עומד גם מול פתח של העזרה, אך במזרח אי אפשר לתת תיאור דומה. שכן לדעת אבא יוסי בן חנן, ההשתחויות שבמזרח שהן שלוש, היו מכוונות כנגד שער ניקנור ושני הפתחים הסמוכים לו מצדדיו, וזה ניכר ואפשרי למי שנמצא בתוך עזרת נשים מול אותם שערים, אבל הסורג היה מרוחק מאוד משערים אלו, כי הוא היה מחוץ לעזרת הנשים, שאורכה ממזרח למערב קל"ה אמות, והיה לה גם שער במזרח, ורוחב החיל הוא לכל הפחות י' אמות, והיו בו גם שתיים עשרה מדרגות, ואשר על כן גם אם היו במזרח שלוש פרצות, ודאי שלא הייתה

להם זיקה לפתחי העזרה המרוחקים הרבה, ונמצאים פנימה מן החומה המזרחית של עזרת הנשים. ועל כרחנו צריכים אנו לומר שהשתחויות שכנגד פרצות הסורג אליבא דת"ק דמתניתין דמידות (פ"ב מ"ג), אינן נמצאות באותם מקומות שבהן היו השתחויות אליבא דאבא יוסי בן חנן.

חשוב להוסיף עוד, כי לשיטת הרדב"ז הקפת הר הבית המתוארת בתחילת פ"ב דמידות, איננה הקפה שלימה, ומסתבר שעל פי דרכו שער קיפונוס היה בכותל המערבי מצפון לעזרה, והוא אחד מן השערים המשמשים לכניסה ויציאה, ועל כן הנכנסים מן הדרום מקיפים דרך ימין את מזרח העזרה (ואולי גם חלק מדרום העזרה) ואת צפון העזרה, והם יוצאים דרך שער קיפונוס, ולעומתם מי שאירעו דבר שמקיף דרך שמאל, נכנס משער קיפונוס ומקיף את העזרה בצפון ובמזרח ואולי גם חלק מן הדרום. (וזכר לדבר במקרא ביחזקאל [מו, ט]: "ובבוא עם הארץ לפני ה' במועדים, הבא דרך שער צפון להשתחות, יצא דרך שער נגב, והבא דרך שער נגב, יצא דרך שער צפונה, לא ישוב דרך השער אשר בא בו, כי נכחו יצא", אלא שבנדון דידן שהוא בית שני, השער הצפוני ממש הוא שער טדי שאינו משמש לכלום, ולעומתו שער קיפונוס המערבי הוא זה שעשוי לכניסה ויציאה מלבד שערי הדרום, ואפשר שעל פי מקומו, גם הוא בפועל בחלק הצפוני של הר הבית).

י. קביעות הנוגעות למתקרב מן הדרום וסיכום כללי של הקביעות הנ"ל

ואם יש עליות בכותל דרומי באורך קפ"ז אמות מן המערב אל המזרח הרי הם בכלל הקדש.

ודרך כלל אני אומר, כי הבתים או העליות אשר לצד צפון וצד מזרח אין בהם ספק אצלי, ומותר ליכנס להם אם לא תהיה בולטת הרבה לתוך המקדש, דאז צריך אומדן, וכן אותם של צד דרום ומערב צריכין אומדן.

פסקה זו בתחילתה היא נגזרת ישירה של ההנחה שהתבארה בפסקה הקודמת (ט [3]), אשר על פיה הכותל המערבי של העזרה מתלכד עם כותל הר הבית, ומן ההנחה שהתבארה בפסקה קודמת יותר (ח [2]), אשר על פיה הכותל הדרומי של חרם א־שריף מתלכד עם החומה הדרומית של העזרה.

במצב זה מובן שאין כל אפשרות לתאר כניסה למרחב שבין החומה הדרומית הקיימת לבין חומת העזרה, אולם ניתן לחצות את החומה הדרומית הקיימת ולהתקדם צפונה, בתחום שנמצא ממזרח לעזרה, שהיא כאמור צמודה לכותל המערבי של הר הבית, ולכן צריך להתרחק מן הכותל המערבי קפ"ז אמות לאורך הכותל הדרומי, ומשם ואילך המקום מותר.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

למעשה בנקודת המפגש של חומת העיר עם חומת מתחם חרם א־שריף יש מגדל שמירה צלבני שנמצא מחוץ לחומת חרם א־שריף, אך מן המפלס העליון שלו ייתכן שניתן היה להגיע לגג של אל־אקצא, ואולי לעוד מבנים סמוכים, ואפשר שכאשר דיבר הרדב"ז על עליות שנמצאות בדרום, כיוון לעליות אלו ודן אודות העליה עליהן.

ויש לציין עוד, כי מסתבר שבדבריו אלה כיוון גם להביע דעה בנוגע לאפשרות כניסה למבנה שמתחת הפינה הדרום מזרחית של חרם א־שריף, המכונה אורוות שלמה, אף שלא הזכיר את הדבר בצורה מפורשת, וזאת מפני שיש עדויות לכך שגם אחרי זמנו של הרדב"ז היו יהודים שנכנסו לאותו מקום,⁸⁷ כפי הנראה דרך השער

87. בספר דרך הקדש שנדפס בשנת ת"ע (כלומר מאה חמישים ושבע שנים אחרי שכתב הרדב"ז את תשובתו), בדף יז ע"א ושם קצג (מהדורה חדשה עמ' קצב ושם עמ' קצו), כתב: "ובבואי פה צלצ"ח תוב"ב (=כלומר כשהגעתי לירושלים), נכנסתי ליסודות שבנה דוד שהם בקרקע הר הבית, דרך גלגול מחילות, שהיה המקום צר מאוד אין דרך לנטות, וראיתי שם חלון שיש לכניסה של גויים באותו מקום שקוראים מדרש שלמה, (=כלומר, בהיותו במחילה ראה, כנראה במערבה, איזה מעבר צר כעין חלון, שהוסבר לו שהוא מוביל לאקצא הקדומה, הנמצאת ממש מתחת אל־אקצא הידועה, שנקראת בפי היהודים "מדרש שלמה"), וסבור הייתי שמחילות לא נתקדשו אף שבתוך העזרה, ומותר לכל אדם לבוא שם, שאין קדושתן כקדושת העזרה. (=כלומר, לא נמנע מלהיכנס מחמת החשש שמא המחילה מגעת עד לשטח שתחת העזרה, שכן גם אם באמת המחילה מגיעה עד לשטח שנמצא ממש מתחת לעזרה סבור היה שאין איסור להיכנס אליה). אח"כ חל עלי הספק דהא דאמר רבי יוחנן דמחילות לא נתקדשו, היינו מחילות הפתוחות להר הבית, אבל פתוחות לעזרה הרי הם כקדושת העזרה, דבתר פתיחתן אזלינן, כדאיתא בכיצד צולין". ועייש שהאריך בדינים אלו, ובדבריו שם ציין שבזמנו אכן נהגו רבים להיכנס לאותו מקום. ומעיון באיגרת רע"ב שנכתבה בשנת רמ"ח (ששים וחמש שנה קודם לתשובת הרדב"ז) נראה שגם בזמנו היה המקום פתוח לכניסה (אם כי בדבריו צריך להגיה, כי נכתב שם "צפונית" במקום "דרומית"), שכן כתב במפורש: "וכותל מערבי, אשר הוא קיים עדיין, רצוני לומר חלק ממנו, אבניו הן אבנים גדול גדולות מאד ועבות, לא ראיתי כגודל האבנים ההן בשום בנין קדמון, לא ברומי ולא בשאר מקומות. ובקרבן מזרחית (צפונית) [דרומית] של בית, שם פינה אחת מאבנים גדולות מאד, ונכנסתי תחת הפינה ההיא, ושם בנין גדול, בנוי על גבי עמודים גדולים וגבוהים, והעמודים רבים מאד, עד שנלאתי מהלוך עד סוף כל הבנין ההוא, כי רב הוא. והוא מלא עפר אשר השליכו שם מהריסת הבית. ובית המקדש עומד על אותם העמודים. ובכל עמוד ועמוד יש נקב להכניס בו חבל, ואומרים כי שם היו קושרים האילים והפרים של זבחים" (אגרות א"י ליערי, עמ' 134-135). ובאמת יש לדברים רמז גם בדברי הרדב"ז עצמו, שבדבריו אודות כותל הדרום והמבנה של "מדרש שלמה" (לעיל פסקה ח [2]), כתב: "ועד היום בנוי (הבנין של מדרש שלמה) כיפין על גבי כיפין". לאמיתו של דבר מבנה אורוות שלמה נמצא ממזרח למדרש שלמה, אך מתחת לבנין אל־אקצא (שהוא הנקרא מדרש שלמה) נמצא מבנה תת קרקעי שנקרא "אקצא הקדומה", ויש אפשרות להגיע אליו מן החוץ, דרך השער העתיק שנקרא "השער הכפול". ואפשר שבזמנו היה קשר ממשי בין שני

שכיום הוא סתום, אשר מכונה בשם השער היחיד. (בחומה הדרומית של הר הבית קיימים כיום כמה שערים סתומים. בנקודת המפגש של החומה עם חומת העיר נמצא שער שמורכב משני שערים צמודים, והוא נקרא השער הכפול, ממזרח לו נמצאת מערכת של שלושה שערים, שנקראת בשם השער המשולש, וממזרח לזה שער סתום בודד, שנקרא בשם "השער היחיד").

בסיומו של קטע זה סיכם את מסקנותיו הנוגעות לכל הכיוונים של חצר חרם א-שריף, וקבע כי בפועל גם מצפון וגם ממזרח אין חשש של כניסה לעזרה, וכל הספק הוא רק במערב ובדרום. וזה מובן היטב לאור מה שהתבאר לעיל, שלמעשה הצמיד את כותל העזרה לגבולות חרם א-שריף בין בדרום ובין במערב (ולהלן פסקה יז יבואר כי מסקנתו הסופית הייתה שבפועל אין חשש גם במערב וגם בדרום).

יא. דיון עקרוני בשאלת כניסה בטומאה לאוויר שמעל שטח העזרה

והוי יודע דאיבעיא לן בגמרא⁸⁸: "תלה עצמו באויר העזרה מהו" וסלקא בתיקו, והוי איסורא דאורייתא לדעת הרב⁸⁹ דסבירא ליה: 'בקדושתו עומד', ואזלינן לחומרא ואסור. ולדעת התוספות⁹⁰ פשיטא ליה דאויר עזרה נתקדש.

ואע"ג דתניא בידיעות הטומאה⁹¹: "וטמא שנכנס להיכל דרך גגות פטור, שנאמר: ואל המקדש לא תבא- דרך ביאה אסרה תורה", מכל מקום פטור אבל אסור הוא, ומכין אותו מכת מרדות. וכן כתב הרמב"ם פ"ג מהלכות ביאת מקדש⁹² וז"ל: ואע"פ שהוא פטור מכרת מכין אותו מכת מרדות, בין שנכנס למקדש דרך גגות בין שנכנס בו דרך פתחים בשירה תיבה ומגדל ע"כ.

עד לנקודה זו עסק הרדב"ז בעיקר בשאלות מעשיות הנוגעות לכניסה למקומות שונים בהר הבית, ומכאן ואילך נגע בעיקר בשאלות עיוניות.

המבנים, ועל כל פנים המציץ מן החוץ לאורות שלמה ולמנהרת השער הכפול, יכול לחשוב שכל השטח שבדרום אכן בנוי כולו כיפין על גבי כיפין.
88. שבועות יז ע"א.

89. כלומר הרמב"ם, שבהלכות בית הבחירה פ"ו הי"ד פסק שקדושת המקדש קיימת מדאורייתא גם היום.

90. שבועות שם ד"ה תלה עצמו.

91. שבועות יז ע"ב (ושם לפנינו: "גגין", ולא: "גגות" כפי שציטט הרדב"ז).

92. הלכה יט.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

השאלה הראשונה ששאל היא, מדוע בכלל יש צורך לברר את מיקומן של אותן גזוזטראות שנוהגים לעלות אליהן, ומה איכפת לנו להלכה אם הן נמצאות בתחום העזרה או לא, כאשר לכאורה מבחינה הלכתית יש מקום להקל בעליה אליהן גם אם הן באמת בתוך גבולות העזרה, וזאת מפני שעל פי דין ייתכן שאוויר העזרה כלל לא התקדש. (וכבר הוזכר לעיל בפתחה, שיהודים עלו לאכסדרה המקיפה את חרם א-שריף דרך הגגות של מבנים סמוכים, והדיון בפועל הלכה למעשה נגע רק למקומות אלו, ולא היה נוגע לכניסה רגלית לתוך השטח, שאליו כפי הנראה בין כך ובין כך לא הורשו יהודים להיכנס).

להסברת דבריו הקצרים של הרדב"ז בנושא זה יש להקדים ולהבהיר כי אדם שנכנס לעזרה בטומאה אינו חייב כרת על הכניסה לעזרה, אלא אם נכנס בדרך ביאה, כלומר כאשר הוא נכנס דרך השער כדרך כל הבאים לעזרה. אך אם אדם נטמא בעזרה עצמה, או אם אדם נכנס טמא לעזרה שלא בדרך ביאה (כגון מי שנכנס לעזרה דרך גגות וכיו"ב), אכן אין הוא חייב על עצם הכניסה בטומאה (וכפי שמבואר במסכת שבועות יז ע"ב), אך עליו לצאת מיד מן העזרה בדרך הקצרה ביותר. ואם הוא השתחוה בעזרה, או אף אם שהה בטומאתו בהיותו בעזרה שיעור משך זמן של "בכדי השתחויה", הרי הוא חייב כרת, ובשוגג חייב קרבן, וכפי שמבואר במשנה שם (יד ע"ב). ושם בגמרא (טז ע"ב) מפורש שאם החזיר פניו להיכל והשתחוה השתחויה קצרה (דהיינו כריעה), חייב אף אם לא שהה, אך בשהה חייב דווקא בשיעור השתחויה בפשוט ידיים ורגלים.

ובגמרא שם (יז ע"א) הסתפק רבא בדין טמא שתלה את עצמו באוויר העזרה, אם הוא חייב או פטור, ונחלקו הראשונים בהסבר הספק (ובהתאם לזה בגרסה בגמרא). יש גורסים שם: "תלה עצמו באויר עזרה מהו, אויר עזרה כעזרה דמי או לא", וזו אכן גירסת הרמב"ם אשר פסק בהלכות שגגות (יא, ד): "וכן אם תלה עצמו באויר עזרה, הדבר ספק אם אויר עזרה כעזרה או אינו כעזרה". אבל בעלי התוספות בגמרא שם הקשו, שאם נניח שאוויר העזרה אינו כעזרה, אם כן לא מובן מדוע מי שמכניס אצבעות לתוך חלל העזרה חייב, כפי שמפורש בזבחים לב ע"א. וגם קשה איך ייתכן לבצע הולכת דם ואברים למזבח, שפעולות אלו לא נעשות על הקרקע כמובן. ומשום כך סברו בעלי התוספות שהספק של רבא אינו נוגע כלל לקדושת אוויר העזרה, אלא לעובדה שמי שתולה את עצמו באוויר העזרה נמצא במצב שבו אין הוא יכול להשתחוות, ואם כך יש מקום להסתפק בנוגע למי שנטמא בעזרה או מי שהגיע לעזרה בטומאה דרך גגין ועליות, שמא אין הוא חייב על השתהות במקום, אלא אם כן היה במצב שבו יכול היה להשתחוות. ולפי גרסתם (וכפי שכתוב בגמ' הנדפסות): "בעי רבא: תלה עצמו באויר עזרה, מהו? כי גמירי שהייה – שהייה דבת השתחואה, דלאו

בת השתחואה לא גמירי, או דלמא בפנים שהייה גמירי, לא שנא דבת השתחואה, ולא שנא דלאו בת השתחואה? ושאלה זו לא הוכרעה ועלתה בתיקו.

הרדב"ז הציג תחילה את השאלה בהתאם לגרסת הרמב"ם, כי לפי גישה זו, אם אכן לא התקדש אוויר העזרה, אכן יש מקום להקל בכניסה לכל העליות שבאוויר חרם א־שריף, שהרי אף אם נניח שהעליות הן בשטח העזרה ממש, על כל פנים יש מקום להקל בהן מפני שאוויר העזרה לא התקדש. אך על זה כתב כי לשיטת הרמב"ם מדובר בספק איסור תורה, (שהרי לדעתו קדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבוא), ואם כן בנדון דידן שהגמרא נשארה בתיקו, יש לנהוג בהתאם לכלל שספיקא דאורייתא לחומרא.

ועל כך הוסיף וכתב שלשיטת התוספות אין כלל מקום לשאלה, כי לשיטתם כלל לא עלה על דעתו של רבא לומר שאוויר העזרה לא התקדש, ואם כן פשוט שלדעתם אין אפילו צד של ספק שמא ניתן יהיה להתיר מטעם זה את הכניסה לעליות שמעל שטח העזרה.

בסיום הדיון בסוגיא זו, דן בהיתר נוסף שלכאורה עולה מן הסוגיא, והוא ההיתר של נכנס דרך גגין ועליות, שפטור. ועל כך כתב שאמנם הנכנס דרך גגין פטור, אך מכל מקום הוא לוקה מכת מרדות מדרבנן. וצריך לעיין בעצם העלאת העניין בנוגע לנדון דידן, שהרי הנכנס דרך גגין שפטור הוא דווקא אם לא השתהה במקום כשיעור כדי השתחויה, וכפי שהתבאר לעיל. ואם השתהה כשיעור זה במזיד חייב כרת, ובשוגג חייב קרבן, ואם כן אין צורך כלל לציין בנדון דידן שחייב במכת מרדות. ולכאורה נראה שכוונתו לומר שאף אם אדם ירצה לעלות לאחת העליות האסורות ולהציץ פנימה ולצאת מיד החוצה, עדיין לא פטר את עצמו ממכת מרדות,⁹³ אך ייתכן גם שאין

93. מובן שלשיטת התוספות, אם אדם נכנס דרך גגין ועליות או נטמא במקדש ותלה את עצמו באוויר העזרה וכך השתהה בעזרה, הרי הוא חייב קרבן לפי צד אחד של הספק, אך לפי הצד השני של הספק הוא אמנם פטור מכרת וקרבן, שהרי לא השתהה שם כדי השתחויה באופן הראוי להשתחויה, אך הוא חייב על כל פנים מכת מרדות. ולכאורה זו גם כוונת הרדב"ז שדן כאן בצד היתר שניתן למצוא גם לשיטת התוספות. אך באמת קשה להניח שלשיטת התוספות דין הנמצא על גבי עליה הנמצאת מעל שטח העזרה דומה לדין מי שתולה את עצמו באוויר העזרה, שהרי מי שנמצא על גבי עליה יכול להשתחוות שם כרצונו על רצפת העליה, ובזה אין הוא דומה כלל למי שתולה את עצמו על יתד באוויר העזרה עצמה. (ושמא לדעת הרדב"ז גם לתוספות דין השתחויה קשור לקרקע העזרה דווקא. דהנה ר"ח בסוגיא כתב בביאור הספק של רבא: "כיון דלא נגע", וזה מתאים לשיטת הרמב"ם וגרסתו. והרמב"ן הקשה על שיטה זו את קושיות התוספות, אך סיים וכתב: "ואפשר דלהך גירסא נמי הכי פירושא אויר עזרה לענין שהיה כעזרה דמי או לא, דכי גמירי שהיה בקרקע עזרה גמירי, דבהשתחויה ארצה כתיב, אבל באויר לא גמירי". והרשב"א והריטב"א ציינו לפסוק בדברי הימים ב' ז, ג: "וְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רְאִים

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

לדקדק בנקודה זו כלל, כי אפשר שהרדב"ז לא הזכיר נקודה זו בגלל איזה נפק"מ מעשית, אלא רק אגב דין זה של כניסה דרך גגין שבו עוסקת הסוגיא.

יב. דיון עקרוני בשאלת גגין ועליות שלא התקדשו

וא"ת כיון דגגין ועליות לא נתקדשו,⁹⁴ והתוספות מודה שכל העליות לא נתקדשו חוץ מהעלייה אשר על ההיכל,⁹⁵ למה לא יהיה מותר ליכנס עתה בכל העליות? דע דלא אמרינן דלא נתקדשו אלא העליות והגגות אשר היו בנויות בזמן שהיה קיים, אבל (הגגין) [הגגין] והעליות הבנויות עתה סביב למקדש – שמא בתוך אויר העזרה הם בנויות, או באויר הלשכות שהיו אז,⁹⁶ ומידי ספיקא לא נפיק.

הילכך אם נתברר לפי החשבון אשר כתבתי שהם בנויות בקדש – לא נחוש לגובה לומר שמא למעלה מגגות הלשכות אשר לא נתקדשו הן בנויות, כיון דאויר העזרה כעזרה.

אחרי שבריר הרדב"ז את שאלת אוויר העזרה, והראה שאי אפשר לסמוך על הסברא שאוויר העזרה לא התקדש ולהתיר על סמך זה כניסה לעליות שיש ספק שמא הן

בְּרֵכַת הָאֵשׁ וְכַבֹּד ה' עַל הַבַּיִת וַיִּכְרְעוּ אַפְּיָם אַרְצָה עַל־הָרֶצֶף וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ. ואפשר שלעצם ההלכה שהשתחויה היא דווקא על הרצפה גם תוספות מודים, ואשר על כן לדעתם מי שנטמא בעליה והחזיר פניו להיכל והשתחוה שם השתחויה קצרה, ולא שהה כדי השתחויה בפישוט ידים ורגלים ויצא, אכן יהיה פטור. ואם כן גם שם שייך הספק שמא גם כששהה כדי השתחויה עדיין הוא פטור, כי לא היה במקום שראוי להשתחויה. ולזה הוצרך הרדב"ז לומר שעל כל פנים לוקה מכת מרדות כמי שנכנס דרך גגין ולא השתהה כלל).

94. פסחים מה ע"ב.

95. בפסחים שם מו ע"א מבואר שעליית ההיכל כן התקדשה, וזאת בניגוד לשאר העליות. וכוונת הרדב"ז לומר שאף בעלי התוספות שסוברים שלכולי עלמא אוויר העזרה כעזרה (וכפי שהתבאר בפסקה הקודמת), מכל מקום גם הם כמובן לא חולקים על מה שמפורש בגמרא בפסחים שם, ורק לעניין תולה עצמו באוויר ממש סברו תוספות שדינו לכו"ע כנמצא בעזרה עצמה.

96. בעצם הזכרת הלשכות, לכאורה כיוון הרדב"ז לדברי הגמרא בזבחים נז ע"א שהלשכות הפתוחות לעזרה מקודשות לעניין אכילת קדשי קדשים. אך באמת הגמרא שם עוסקת בלשכות הבנויות בחול ופתוחות לקודש, שהן אמנם מקודשות לאכילת קדשי קדשים, אך לא לעניין טומאה, וכפי שמפורש בגמ' שם, אבל בנדון דידן החשש הוא שמא מדובר בלשכה שבנויה בקודש ופתוחה לקודש, שהיא אכן מקודשת גם לעניין טומאה. ואפשר שהרדב"ז הזכיר את הלשכות כי סבר שבלשכה מקורה לא שייך כלל הספק הנזכר לעיל אם אוויר העזרה כעזרה, ואם כן משום חשש זה צריך להחמיר יותר. ולפי זה תתבארנה המילים שבסוף פסקה זו: "שאויר העזרה כעזרה", כאילו כיוון לומר, כי כאן בתוך חלל הלשכות, לכו"ע אוויר העזרה כעזרה, וצ"ע.

בשטח העזרה, חזר לדון בהלכה אחרת שיש בדבר, שעל פיה היה מקום לחשוב שאולי אפשר להקל בדבר.

הלכה זו היא ההלכה שגגין ועליות לא התקדשו, כפי שמבואר במסכת פסחים (מה ע"ב), שהרי על פי הלכה זו, אין לכאורה כל מקום לאסור את הכניסה לעליות וגזוזטריות שנכנסות לתוך התחום המקודש, אף אם היה זה תחום העזרה ממש.

אלא שהרדב"ז דחה אפשרות זאת על פי הנחה שחידש, שדווקא עליות שהיו קיימות בזמן שהתקדש כל מקום המקדש (כלומר בזמן שלמה) הן אלו שלא התקדשו, ואנו מתייחסים לשטח שלהן כשטח שמראש, כאשר קידשו את המקום כולו, שיירו את אותו חלל שמעל אותן עליות. אך אם בנו אחרי דורות עליות חדשות במקום שמתחילה היה מקודש בקדושת אוויר העזרה (שהוא כשלעצמו מקום מקודש, או על כל פנים מקום שיש ספק אם הוא מקודש, וכפי שהתבאר לעיל), לא ניתן להוציא את המקום מקדושתו על ידי מבנה מאוחר שיוצרים בתוכו, ואשר על כן אין אנו יכולים לסמוך על כך ולהקל להיכנס בטומאה למקום שכזה.

ומעיון בדבריו עולה בבירור שאם באמת היינו יודעים שעליה מסוימת בנויה במקום שגם בעבר הייתה שם עליה, אכן אין איסור להיכנס לשם גם היום,⁹⁷ וכפי שכתב במפורש בהמשך (פסקה יג) אודות העליות הבנויות שם כיום, שיש ספק: "שמא על אויר גגות הלשכות אשר לא נתקדשו הן בנויות". וכך למשל מדברי המשנה בתמיד (פ"א מ"ג) יודעים אנו בבירור על אכסדרה סביב העזרה, וממקורות אחרים ניתן לדעת על מקומן של לשכות מסוימות מסביב לעזרה, ומובן שגם לאכסדראות וגם ללשכות היו גגות שלא התקדשו. אך הרדב"ז מוסיף שגם אם היה ידוע לנו בבירור שהמקום שקיימת בו היום עליה, הייתה בו בעבר לשכה שגגה לא התקדש, עדיין קיים חשש שמא הלשכה הייתה גבוהה יותר, והעליה הבנויה היום היא בתוך אוויר אותה לשכה, ולכן לא נוכל להקל בזה ולעלות אליה, וכפי שכתב: "אבל הגגין והעליות הבנויות עתה סביב למקדש- שמא בתוך אוויר העזרה הם בנויות"- דהיינו שבזמן שלמה לא הייתה שם כלל עליה או גג, "או באויר הלשכות שהיו אז"- דהיינו שאף אם הייתה שם לשכה שגגה לא נתקדש- עדיין ייתכן שגובה העליה היום נמוך מגובה הלשכה שהייתה, והרי היא נמצאת בתוך אוויר הלשכה שנתקדש.

97. לכאורה לשיטתו שהכל תלוי בשאלה האם המקום היה מקודש בעבר, אם כן מי שתולה עצמו באוויר העזרה במקום שהיה בו בעבר גג ואותו גג חרב, אכן יהיה פטור ומותר לכתחילה. אך הגרצ"פ זצ"ל בספרו מקדש מלך (מהדורת תשנ"ז עמ' קכג הע' ה) העיר, שלפי זה יש קושי להבין כיצד בבית שני בנו את ההיכל בגובה יותר גבוה מאשר בבית ראשון, עיי"ש. ובפועל לא העלה הרדב"ז בשלב זה את האפשרות הזאת, אלא רק את האפשרות לעלות על עליות שבנויות במקום שגם בעבר היו שם עליות.

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

ולגופו של עניין כבר ציין הגאון ר' צבי פסח פראנק זצ"ל בקונטרס "הר צבי" שהוציא לאור בשנת תרע"ט, בפ"י,⁹⁸ שכך מפורש בפירוש הראב"ד למסכת תמיד (דף ל ע"ב), והאריך שם לדון בשאלת עמדתם של התוספות בעניין זה, ואכמ"ל.

יג. טעם המקילים בכניסה לעליות, מדין ספק ספיקא

ומ"מ יש לי לתת טעם למנהג שנהגו כל העולם לעלות באותם עליות לראות משם את הבית כלו, ולא שמענו ולא ראינו מי שמיחה בידם.

דע, כי הראב"ד ז"ל סובר כי האידנא אין כרת למי שנכנס למקדש, וכן תמצא בהשגה פרק ששי מהלכות בית הבחירה,⁹⁹ הרי שעיקר הדין הוא מחלוקת, והדבר ספק שמא עליות אלו הם (בניות) [בנויות] בקדש או לא, ואת"ל בנויות בקדש שמא אויר העזרה לא נתקדש, דהא איכא דמפרש דהא דבעי רבא תלה עצמו באויר העזרה הכי קא מיבעיא ליה, אם נתקדש אויר העזרה או לא – לפי גרסת הספרים – ולא איפשיטה. ואת"ל דאויר העזרה כעזרה, שמא על אויר גגות הלשכות אשר לא נתקדשו הן בנויות. הילכך, כיון דאיכא כל הני (ספוקי) [ספיקי] תלו הדבר להקל מרוב חשקתם לחזות בקדש.

אחרי שלילת האפשרויות להקל בעליה לעליות שיש צד ספק שמא הן בתחום העזרה, חזר הרדב"ז לבקש טעם למנהג העולם לעלות לעליות אשר סביב חרם א־שריף. (ולהלן פסקה יז אכן הגיע למסקנה שכל הדיון בזה למעשה אינו נצרך, כי בפועל אין עליות שצריך לחשוש שמא הן בתחום העזרה, אך בשלב זה של הדיון עדיין הוצרך לטעמים להיתר כניסה לעליות שהן ממש בתוך אוויר העזרה).

הנימוק שאותו מצא ללמד זכות על מנהג ההמון הוא שבאמת יש מחלוקת ראשונים בעניין עצם קדושת המקדש בזמן הזה, ואם כן כל הנכנס למקום אינו עובר על איסור ודאי אלא על איסור ספק, וזאת בנוסף לספקות אחרים, אשר הראשון שבהם הוא עצם הספק בנוגע לכל עליה ועליה, שמא היא באמת בחול ולא בקודש, (שהרי בפועל גם בשלב זה של הדיון לא החליט על שום עליה שנכנסים אליה, שהיא

98. במהדורת תשנ"ז של הספר (בה נקרא הספר עם הוספותיו "מקדש מלך"), הדברים כתובים בעמ' קכג ואילך, ושם יש תוספות הנוגעות לעניין. (עיקר הנדון בספר שם נגע לעמדתו של הרידב"ז מסלוצק שסבר שהכותל המערבי הידוע הוא כותל העזרה, והצדיק את המנהג להתקרב לכותל בטומאה על אף היות רחבת הכותל לשיטתו חלק מהר הבית, משום שהשטח שבו נמצאת רחבת הכותל הוא מעל גבי עפר ומפולות שהצטברו שם, ועל כן יש לו דין של גגין ועליות שלא התקדשו. ומובן שדבריו עומדים בסתירה מוחלטת להנחת הרדב"ז בנוגע לדין גגין ועליות, כמבואר כאן בפנים).

99. הלכה יד.

בוודאי בתוך התחום המקודש), ובנוסף לזה אפילו אם עליה שנכנסים אליה אכן נמצאת בתוך תחום העזרה, וגם אם נניח שהמקום עומד בקדושתו עד היום, עדיין יש צדדים להקל. שהרי יש צד לומר שאוויר העזרה לא התקדש (וכפי שהתבאר לעיל פסקה יא בביאור הספק שבגמרא שבועות בהתאם לגירסאות השונות), ואמנם בגמרא לא הוכרע ספק זה, אך מכל מקום הוא גם לא הוכרע לחומרא, וניתן לצרפו לספקות הקודמים. ומלבד זאת קיים גם ספק מציאותי בנוגע לכל עליה ועליה, שאף אם היא בתוך תחום העזרה, ואף אם נניח שאוויר העזרה כן התקדש, מכל מקום ייתכן שאותה עליה חדשה היא מעל מקום שבעבר לא התקדש, דהיינו על גג של לשכה או אכסדרה שהייתה שם בעבר, (וכפי שהתבאר בפסקה יב). ובצירוף כל הספקות האלה, ניתן ללמד זכות על הנכנסים לעליות שיש ספק שמא הן בתוך התחום המקודש של העזרה. (אמנם למעשה בהמשך בפסקה טו הוא כותב לשואל לא לסמוך על ספקות אלו, וכי הוא מעלה אותם רק לצורך לימוד זכות על העולים לאותן עליות).

בפועל קטע זה של דבריו שופך אור על חידה גדולה שיש לכאורה בתשובתו של הרדב"ז, והיא התעלמותו המוחלטת מהאיסורים שקיימים מדרבנן באזורים מסוימים בהר הבית, שאסרו כניסת טמאי מתים פנימה מן החיל (כפי שמבואר במשנה כלים פ"א מ"ח), וכניסת טבולי יום (טמאים שטהרו באופן חלקי מטומאת מת או משאר טומאות, אך עדיין לא העריב שמשן) לעזרת נשים (כמבואר במשנה שם).

וכבר ראיתי דברי מי שטען שלרדב"ז היה פשוט שגם לשיטת הרמב"ם אמנם קדושת המקדש לא בטלה עם החורבן, אך קדושת החיל ועזרת הנשים בטלו בזמן הזה.¹⁰⁰ ולדעתי הם דברים שקשה לשומען, שהרי דווקא בזמן הזה שאין בו כלל מציצות לעזרה, פשוט שהחשש שמא טמא ייכנס בטעות לשטח העזרה הוא גדול יותר, ואם כן ברור שהצורך ליצור בזמן הזה איזה היכר שירחיק את האדם מן העזרה

100. הרב חיים דוד שלוש בספרו בני עמי (ירושלים תשל"ה) עמ' רכו כתב: "ואף לרמב"ם שסובר אף בשעת חרבנו יש חיוב כרת לטמא שנכנס לעזרה, נראה שמותר אף מדרבנן להכנס היום לשטח החיל ולעזרת נשים, שכיון שבימי המקדש היה אסור מדרבנן, לא אסרו חכמים אלא בשעת בנינו ולא בשעת חרבנו". (ושמעתי דברי מי שניסה להסתמך בזה על דברי הרדב"ז עצמו בח"ב תשובה תרלג, שנשאל אודות זה שבפועל בזמן הזה אין נזהרים בהלנת מת ובהעברת מת בתוך ירושלים, וכתב על כך: "ואומר דנהי דירושלם קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולעתיד לבא לדברים הנוהגים בה מן התורה, אבל מה שהוא מדרבנן לא אמרו אלא היכא דשייך טעמא דבשבילה החמירו, ואם נסתלק הטעם נסתלקה הגזרה, ולפיכך מה שאמרו אין מלינין בה את המת ואין מעבירין בתוכה עצמות אדם מפני הטומאה, ועתה כלנו טמאי מת אנו ולא איכפת לן אם ירבה בטומאה". ואם כן חילק בין קדושות דאורייתא לקדושות דרבנן. אבל באמת אין זה שייך לנדון דידן, כי הוא קבע במפורש שקדושות דרבנן בטלו דווקא בדברים שבטל הטעם, וזה כמובן לא שייך בנוגע להתרחקות של טמאים מן העזרה, וכמו שכתוב בפנים).

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

הוא גדול יותר. ואין שום סברא לפרוץ את גדרות ההרחקה מן הקודש, דווקא בזמן שבו הצורך בהן הוא גדול יותר.

ובאמת מסברא היה מקום לומר שאם כיום אין גדר בגובה של עשרה טפחים שעליה שלטים שמזהירים את העם מלהתקרב לחלקים המקודשים יותר, כמו שהתקינו חז"ל כאשר בנו את הסורג, קשה בכלל להתיר כניסה לתוך השטח שממנו ניתן להיכנס בלא דעת לתחום העזרה, וכפי שכתב הרה"ג חנוך זונדל גרוסברג ז"ל במאמר שפרסם בשנת תשכ"ח,¹⁰¹ בו קבע כי במקום שיש חשש שיבואו להיכנס פנימה למקום האסור, יש צורך גמור להעמיד שומרים שימנעו התקרבות לקודש, וזה בכלל מצוות שמירת המקדש, וכי הסורג עצמו שהותקן בזמן הבית נועד למטרה זו. ושם גם הדגיש שאף הרדב"ז לא התיר אלא כניסה לעליות שמצד עצמן הן מוגבלות באפשרויות ההתקדמות משם פנימה לכיוון העזרה, וכמו כן דן בשאלת הפתחים, שגם הם מצד עצמם מוגבלים, ולא עסק כלל בשאלת כניסה קרקעית לשטח פנימה.

אבל האמת היא שהרדב"ז התייחס לאיסור כאיסור שיש בו ספק בעיקרו (אם הלכה כראב"ד או כרמב"ם), וגם ספקות מציאותיים בנוגע לנדון הישיר שלו, שהוא עליה לעליות שסביב חרם א־שריף ולפתחים שבמערב, וכמובן שבכל זה יכול היה לסמוך על הכלל של ספיקא דרבנן לקולא, ומשום כך אף לא מצא צורך להתייחס לשאלות אלו.

ועדיין קיים קושי בשאלה מדוע לא התייחס לאיסור כניסת נשים נידות להר הבית, שהוא איסור גמור כמבואר במשנה בכלים (א, ח), ונמצא לפי זה שלשיטת הרמב"ם שהמקום עדיין עומד בקדושתו, יש בזה איסור דאורייתא גם כיום. (אמנם איסור הכניסה להר הבית בטומאה הוא איסור לאו ולא איסור כרת, וכפי שמפורש ברמב"ם בהלכות ביאת מקדש (ג, ח), ועיי"ש הי"ג שאין כרת אלא לנכנסים לפנים משער ניקנור). וכמו כן יש קושי בשאלה מדוע לא הזכיר את האיסור של בעלי קריין להיכנס למקום, כי בגמרא בפסחים (סז ע"ב) דרשו מן הפסוק "וכל זב", לרבות בעל קרי לאיסור כניסה להר הבית.

ושמא לא הזכיר הרדב"ז את דינו של בעל קרי, מפני שחסידיים ואנשי מעשה נזהרים בתקנת עזרא וטובלים לקרי גם בזמן הזה. ואפשר אם כן שכך היה המעשה בזמנו, שאותם אנשים שעלו לעליות שסביב הר הבית אכן היו חסידיים ואנשי מעשה, ועל כל פנים קודם עלותם לאותן עליות נהגו לטבול, ושוב לא הוצרך הרדב"ז להזדקק לפרט זה בתשובתו.

101. בקובץ נועם כרך יא ושם בעמ' מב, וכן בתדפיס שיצא בקונטרס בשם "נבוא שעריך".

ועוד יש לציין כי הרמב"ם עצמו השמיט את דינו של בעל קרי בהר הבית, והאחרונים נחלקו בשאלה האם לדעתו של הרמב"ם אכן בעלי קריין אסורים בכניסה להר הבית. ואמנם דעת בעל המשנה למלך (הלכות בית הבחירה ז, טו) היא שהדבר אסור, אך יש אחרונים שסברו שדין זה תלוי במחלוקת סוגיות (וכמו שציינו תוספות בפסחים שם ד"ה ואיתקש בעל קרי לזב), וזה נותן פתח למחשבה שלדעת הרמב"ם באמת אין בדבר איסור.

כך בספר מי נפתוח (פרפר יז ס"ק ג), ביקש להוכיח מפרטים אחרים הנוגעים לסוגיות, שאכן הרמב"ם לא יכול היה לפסוק כפי הסוגיא בפסחים שם, וכע"ז כתב הגאון ר' מנחם זמבא הי"ד באוצר הספרי עמ' סב, וכן הגר"י אברמסקי בהוספות לחזון יחזקאל פסחים שם.

וניתן אם כן לומר שיייתכן ודעת הרדב"ז כדעת אותם אחרונים, ומשום כך לא ראה צורך להזדקק כלל לשאלה זו, מה גם שלגופו של עניין התייחס לכל שאלת קדושת המקום בזמן הזה כשאלה שיש בה ספק, שמא הלכה כראב"ד.

ובאשר לאיסור שיש לנשים נידות להיכנס להר הבית, אמת היא שתחילה סברתי שאולי הרדב"ז לא התייחס לעניין משום שבזמנו נשים לא נהגו כלל לעלות לאותן עליות, וממילא לא הוצרך להזדקק לשאלה זו, (וטומאת זבים שגם הם אסורים בכניסה להר הבית איננה שכיחה, ומובן שלא הוזקק כלל להזכיר אותה). אולם אחרי שראיתי את פסקי בתי הדין השרעיים המוזכרים לעיל במבוא, המתייחסים גם לנשים שעלו בעליות,¹⁰² נאלצתי לחפש דרך אחרת בהבנת דבריו של הרדב"ז. (אם כי עדיין ניתן לומר בדוחק שהוא לא היה מודע לכך, כי השואל לא הזכיר זאת, ובפועל היו אלו רק מקרים חריגים).

אך מסתבר יותר שהרדב"ז לא התייחס לשאלה זו, מפני שבזמנו נשים נידות לא נהגו להיכנס לבית הכנסת, (וכפי שנהוג גם היום בעדות מסוימות), ומובן שמי שנזהרו בכגון דא, גם לא עלו לעליות שסביב הר הבית, ששם הן אסורות מדאורייתא.

מעיון בספרי הפוסקים ניתן להתרשם ששאלת כניסתן של נשים נידות לבית כנסת נהגה אך ורק בארצות אשכנז, שכן הלכה זו כתובה בהגהות הרמ"א (אורח חיים הלכות קריאת שמע סי' פח סע' א), שכתב: "יש שכתבו שאין לאשה נדה בימי ראייתה ליכנס לבית הכנסת או להתפלל או להזכיר השם או ליגע בספר (הגהות מימוני פ"ד),

102. יש לציין כי כפי שצוין לעיל (הערה 87), בזמנו של מחבר הספר דרך הקדש נהגו יהודים להיכנס לאורות שלמה (אשר הדיון אודותיו שונה במקצת מן הדיון בשאלת הכניסה לעליות), ובזמנו נהגו במנהג זה גם נשים, וכפי שכתב במפורש בסוף הדיון אודות הכניסה למחילות (מהדורה חדשה עמ' קצו): "ומעשין בכל יום שנכנסין ליסודות המקדש הקהל כאחד, אנשים ונשים וטף".

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

וי"א שמתרת בכל, וכן עיקר (רש"י הלכות נדה), אבל המנהג במדינות אלו כסברא ראשונה". אך כפי מה שהתברר לי אישית, כיום נפוץ מנהג שכזה אצל יוצאי ארצות המגרב, (עכ"פ אני נתקלתי בזה אצל יוצאי מרוקו),¹⁰³ וגם אצל חלק מיוצאי תימן, (לא בדקתי את המצב בעדות אחרות, וכתבתי רק את מה שנתקלתי בו), ובהחלט ייתכן להניח שזה היה גם מנהג בני ירושלים בזמנו של הרדב"ז, או שעכ"פ איסור כניסת נידה לאותן עליות היה מפורסם אז ביותר ולא נכלל כלל בשאלה שהוצגה לרדב"ז.

ולכל זה יש כמובן להוסיף שמדבריו בקטע שלפנינו ברור שלא עסק באפשרות של כניסה קרקעית לתוך שטח הר הבית, אלא רק לעליות אשר בנוגע להן האיסור תלוי בספק אפילו לפי הדעה שקדושה ראשונה קדשה לשעתה וגם לעתיד לבוא, וכן לחלל השערים שאותו הוא מזכיר לקמן פסקה יז, אשר הירושלמי בפסחים (ז, יב) מכריע שלא נתקדש, ואין עניינו שווה לדין הנכנס לתוך שטח הר הבית.

יד. אין להקל בעליה לגגין ועליות משום שאינו דרך ביאה

ואין לנו להקל מטעם דדרך ביאה אסרה תורה ודרך גגות אין בו איסור תורה, דהא ניחא אם עולים ויורדים מיד ולא היו שוהין שם שיעור השתחוויה, אבל אם הם בנויות בקדש, נהי דפטור משום ואל המקדש לא תבא, מ"מ חייב משום טמא ששהה במקדש.

בקטע זה יש במידה ידועה איזו חזרה על דברים שכבר כתב אודותם קודם לכן (בפסקה יא), שהם נוגעים לאפשרות להקל בכניסה ישירה מן החוץ לגגין ועליות של העזרה, מפני שאין איסור תורה בנכנס לעזרה שלא בדרך ביאה. (ואף אנו הרחבנו מעט בהסברת נקודה זו, בנוגע לתולה עצמו באוויר העזרה הנזכר באותה פסקה). אלא ששם כתב שהנכנס שלא בדרך ביאה (כגון מי שנכנס מן החוץ היישר לשטח של איזה גג או עליה שמסביב לעזרה) לוקה מכת מרדות, וטעם זה לבדו היה בעיניו סיבה

103. בתעודה הנקראת: "צוואת הרמב"ם", או "אגרת המוסר לבנו" נאמר על היהודים השוכנים בהרי ברבריא בין אלכסנדריה לבין טוניס, שהם קרובים לקראים ביחס שלהם לתורה שבעל פה: "וקצת מהם דיינים יאמינו וינהגו בענין הנדה כמו שיאמינו וינהגו בני מאו"ם – והם אומה מן האומות הדרות בארצות הישמעאלים; לא יראו הנדה כלל, ולא יעיינו בקומתה ולא במלבושיה, ולא ידברו עמה, ואוסרים ללכת בקרקע אשר דרכה כף רגלה". (המהרש"ל בהקדמתו ל"ים של שלמה" מס' ב"ק, הזכיר תעודה זו שמיוחסת לרמב"ם, ותקף בחריפות את הרמב"ם על חלק מן הדברים שכתב שם, אלא שהוא עצמו רמז לכך שאין זה ברור שהדברים יצאו מפי הרמב"ם, וכפי שפתח שם במילים: "אם כן הוא מה שנמצא באיגרתו בכתב שכתב לבנו". ועיין באגרות הרמב"ם לרב יצחק שילת שליט"א ח"ב עמ' תרצז-תרצט, שהוכיח בהוכחות מכריעות שמדובר בזיוף. ומכל מקום מסתבר כי לגופו של עניין, אכן נהגו באותם מחוזות בצפון אפריקה בענייני נידה בחומרות שאין להן שורש במקורות חז"ל).

מספקת כדי להבהיר לשואל שאין לסמוך על סברא שכזו כדי להקל בפועל ולהתיר כניסה לאותם מקומות.

אולם אחרי שהבהיר (בפסקה יג) שקדושת המקדש בזמן הזה תלויה במחלוקת ראשונים, וכי לשיטת הראב"ד כיום אין איסור בכניסה לשטח, שוב לא הספיק הנימוק שכתב לעיל, שהנכנס דרך גגין ועליות לוקה מכת מרדות, שכן בפשטות הדבר מורה על איסור מדרבנן בלבד, וספיקא דרבנן לקולא. משום כך הוצרך הרדב"ז לחזור ולהזדקק לאותה נקודה, ולהבהיר כי גם הנכנס דרך גגין ועליות, או בדרך אחרת שאינה דרך ביאה (כגון נכנס כשהוא מהלך לאחור), פעמים יש שם איסור תורה גמור שלוקים עליו ואף מביאים קרבן, ומשום כך אי אפשר להסתמך על נימוק זה כדי ללמד זכות על אותם שעולים לגגות ועליות שיש חשש שהם בתוך תחום העזרה.

הלכה זו התבארה במסכת שבועות (יז ע"ב), שם נאמר: "טמא שנכנס דרך גגין להיכל – פטור, שנאמר (ויקרא יב, ד): 'ואל המקדש לא תבא', דרך ביאה אסרה תורה". אלא ששם במשנה (בדף יד ע"ב) מפורש שגם כאשר אדם נטמא בהיותו בעזרה, אשר בלי ספק לא עבר על האיסור של 'ואל המקדש לא תבא', הרי הוא חייב חטאת ('קרבן עולה ויורד') אם השתחוה או שהה בכדי השתחוואה. ובגמרא שם (טז ע"ב) דרשו זאת מפסוק.

ועל כך כתב הרדב"ז שאם העולים לעליות היו עולים ויורדים מיד, אכן היו פטורים ממלקות מדאורייתא, שכן כניסה דרך גגות איננה כניסה דרך ביאה, ולא עברו בזה על האיסור 'ואל המקדש לא תבא', (ובזה היה אולי מקום להקל בפועל בצירוף דעת הראב"ד). אך אם לא נכנס ויצא מיד, אלא נשתהה שם בשיעור כדי השתחויה, אם כן לרמב"ם עבר מדאורייתא על איסור שיש בו חיוב כרת גם בזמן הזה, ובשוגג מתחייב חטאת, ועל כן הלכה למעשה אי אפשר להסתמך על נקודה זו לקולא.

טו. הדרך הנכונה היא להיזהר אף במקום שיש צדדים להקל

הנה כתבתי לך טעם המנהג, אבל אתה תהיה מן הנזהרים, ולא תכנס לא לבית ולא לעלייה אם לא תהיה רחוקה מהכיפה הרבה.

בסיכום הדברים כתב הרדב"ז שאמנם על פי דין יש מקום לתת טעם למנהג שנהגו לעלות לעליות שסביב הר הבית, אף במקום שהדבר אינו מבורר לגמרי, אך לשואל עצמו השיב הלכה למעשה: "אבל אתה תהיה מן הנזהרים", ונראה מלשונו כי הנחיה זו ניתנה לו כמידת חסידות. אך באמת יש מקום לומר שבנוגע לכניסה למקום המקדש יש להחמיר יותר מאשר בשאר איסורים. וכבר הובאו לעיל (בפסקה ב) דברי השל"ה, שסיפר אודות ספק שהיה לו בנוגע למרחץ אחד, שהיו שחששו שמא הוא בתוך גבולות הר הבית, ועל כך כתב השל"ה: "אנחנו באנו לירושלם להתקדש, אם כן אנחנו

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

מחויבים לעשות הרחקה והרחקה דהרחקה, אפילו באלף ספיקות. ולכן אסרתי המרחץ הזה, והסכימו עמי גדולי החכמים יצ"ו. ולעיל אמנם העליתי צד של ספק שמא דווקא בנוגע למרחץ החמיר השל"ה יותר, מדין מורא מקדש, אך באמת הדבר פשוט שגם הנכנס למקדש בטומאה עובר על איסור מורא מקדש, ויש מקום לומר כי בכלל איסור זה יש אזהרה מיוחדת ודאית שנוגעת גם למי שמכניס את עצמו לבית הספק.¹⁰⁴

(ולשון הרדב"ז: "ולא תיכנס לא לבית ולא לעלייה" צ"ע, כי לא הזכיר אפשרות כניסה ל"בית" בכל דבריו עד הנה, אלא רק עליות; זיזין; גזוזטראות; גגין; שערים, וכן את שוק אל־קטאנין, ובהמשך הזכיר גם מחילה. אם כי הדין דין אמת, ודין חדרים שבמפלס הקרקע חמור כמובן יותר מדין עליות שיש בהן איזה צדדי קולא, וכמו שהתבאר).

טז. החששות בכניסה למחילה הפתוחה למערב

גם שמעתי שיש מחילה תחת הקרקע ופתחה לצד המערב שהולכת עד תחת הכיפה ויש מהיהודים שנכנס לשם, ודבר זה אסור, דקי"ל מחילות הפתוחות לעזרה נתקדשו, ומאן לימא לן שאין זו מכלל המחילות שהיו פתוחות לעזרה, ואפי' תימא שזאת מחדש נעשית - קרקעית העזרה נתקדש עד התהום, כדאיתא בזבחים.

כיום אנו מכירים היטב את המחילות ואת הבורות שבקרקע הר הבית, ואנו יודעים בבירור כי בפועל קיימות שתי מחילות שנמצאות תחת החלק המערבי של הר הבית, אשר משתרעות מערבה ומגיעות עד הכותל המערבי, ובעבר הן גם היו פתוחות ממש לצד מערב, אך במהלך הדורות הן נסגרו.

104. בספר משנת יעבץ לר' בצלאל זולטי זצ"ל, או"ח סי' מז סעיף ה, כתב שהנכנס בטומאה למקום שהוא ספק הר הבית, עבר על איסור מורא מקדש באופן ודאי, גם אם כלפי שמיא גליא שלא נכנס כלל לשטח הר הבית, כי סוף סוף באופן מוחלט ניתן לקבוע כי כשנכנס לשטח המסופק לא התיירא מן המקדש, כי מהות היראה היא לפחד שמא הוא פוגע בקדושת המקדש, (והדברים גם נאמרו ונדפסו אחר כך בחוברת: הרצאות בכינוס הארצי העשירי לתורה שבעל פה, מנ"א תשכ"ח, עמ' מה). ובהזדמנות שמעתי מפיו בהרצאה שנשא, שלפי זה גם ספק ספיקא צריך להיות אסור, שהרי בספק אחד יש איסור ודאי של מורא מקדש, ואם כן ספק ספיקא הוא ספק אחד בלבד בנוגע למורא מקדש. (ויש להשיב על נקודה זו, כי ייתכן שבספק ספיקא נחשב האיסור העיקרי לאיסור מוכרע, ואכמ"ל). ואחרי שהתפרסמו דברי השל"ה, ניתן למצוא בהם אסמכתא לגישה זו. אלא שהרדב"ז ודאי לא סבר שדבר זה הוא מעיקר הדין, וכפי שהתבאר בפנים. (אלא שהרב זולטי עצמו אמר לי בהזדמנות, שלדעתו יש ברדב"ז כאן שימוש בנימוק של ספק ספיקא שלא בהתאם לכללים שנתנו הפוסקים לשימוש בכללים אלו, ואכמ"ל).

המחילה האחת נמצאת בדרום רחבת הכותל המערבי של היום (בפינה הדרומית של עזרת הנשים הקיימת). כאמור, הפתח המערבי של אותה מחילה סתום, אך ניכר שהיה שם בעבר שער. (השער הסתום נקרא כיום שער ברקלי, על שם החוקר שגילה אותו, וחלקו העליון נראה גלוי מעל פני השטח לבאים לרחבת הכותל). מצידו הפנימי של הפתח נמצא מבנה מוסלמי תת קרקעי שניתן לרדת אליו במדרגות מתוך שטח הר הבית, ובנוסף לאותו מבנה, יש בהמשך אותה מחילה הסתומה מן החוץ בור מים.

לא קיימות עדויות ברורות בדבר השאלה מתי נסתם אותו שער, אך ההנחה המקובלת על החוקרים היא שהמחילה נסגרה במהלך התקופה המוסלמית הראשונה (לפני התקופה הצלבנית). ועל כל פנים לא קיימת שום תעודה מאוחרת יותר, שניתן למצוא בה רמז לתיאור של מי שהגיע לאותו שער ועבר בעדו.¹⁰⁵

ובאמת גם על פי המיקום של מחילה זו, אין היא הולמת את התיאור: "מחילה תחת הקרקע ופתחה לצד המערב שהולכת עד תחת הכיפה", שכן אין היא נמצאת ממול הכיפה (וזאת בניגוד למחילה האחרת שתואר לקמן).

המחילה השנייה נמצאת ממש ממערב לכיפת הסלע, כעשרה מטר מדרום לבאב אל-מטהרה. גם מחילה זו היא מחילה עתיקה, ובחלק המערבי שלה, כלומר בחלק הנמצא בכותל המערבי, קיים עד היום שער סתום. השער נקרא כיום שער וורן על שם החוקר שגילה אותו, וניתן לראות אותו כאשר מבקרים במנהרות הכותל המערבי. כיום משמש חלל המנהרה כבור מים, והיא משתרעת כעשרים ושבעה מטר מן השער שבכותל המערבי לכיוון מזרח, ומסתיימת בקיר חדש יחסית (וכדלהלן), שהותקן כפי הנראה לצורך השימוש של המחילה כבור מים (במפות של האנגלים שנתנו לבורות מספרים סידוריים, בור זה נקרא בור מס' 30). על פי מקומה של מחילה זו, ועל פי

105. המוסלמים קוראים לשער "אל בורק", וכן למסגד קטן שנבנה בתוך המחילה העתיקה ואשר הכניסה אליו היא במדרגות מתוך שטח החרם, וזאת בקשר לסיפור שלהם על נביאם, שהגיע להר הבית בדרך נס, וקשר לטבעת המצויה שם את סוסתו. החוקר קונרד שיק בספרו בית אל-מקדש עמ' 98 ראה את המקום כמתאים לתעודות המתארות את כניסת עומר להר הבית יחד עם הפטריארך הביזנטי סופרוניוס, כשהוא מזדחל בשער בתוך אשפתות, כאשר מים נוטפים סביב. החוקרים הבריטיים שחקרו את המקום מצאו כי מפתן השער הקדום הוסר באיזו תקופה קדומה, וההערכה בהתאם לנ"ל היא, שעומר הוא זה שהסיר את המפתן העתיק של השער, כדי שהמים הניגרים יוכלו לצאת בקלות מבלי להיקוות שם. (בעקבות שיק הובאו הדברים על ידי סבי בספרו ירושלים בספרותנו עמ' 199, 207, 216). כנראה כל זה אינו מוכח, וכאמור, מלבד דברים אלו לא נמצא זכר לאפשרות כניסה להר הבית בדרך זו בתקופה יותר מאוחרת. (עם הכנת המאמר לדפוס התברר לי שבחפירות הצלה שנערכו לצורך הקמת "גשר המוגרבים" ואשר תוצאותיהן עדיין לא פורסמו, אכן נמצאו הוכחות ארכיאולוגיות לכך ששער ברקלי היה סגור בתקופה הצלבנית).

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

ידיעותינו אודות ההיסטוריה של מחילה זו, ברור כי היא המחילה שאליה כיוון הודב"ז.

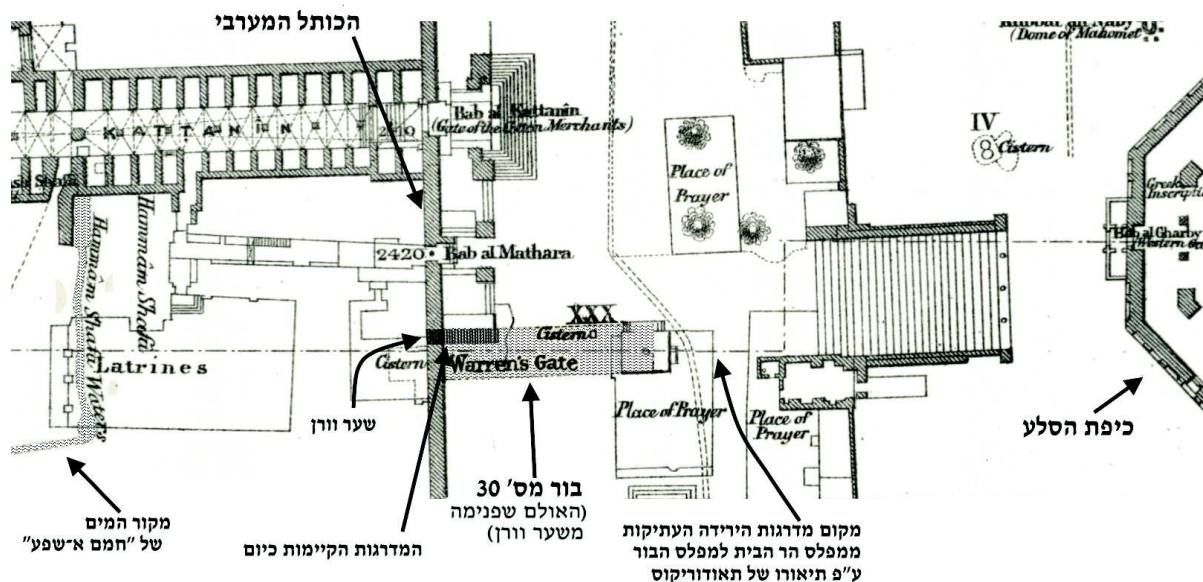
קיימת הערכה של חוקרים שבתקופת הגאונים התקיים במחילה זאת בית כנסת של יהודי ירושלים, וכפי שכתבתי אודות זה במקום אחר.¹⁰⁶

התיאור העתיק ביותר שאין שום ספק שהוא מתייחס למחילה זו נמצא בכתביו של נוסע נוצרי שביקר בירושלים סמוך לסיומה של התקופה הצלבנית (לערך בשנת ד'תתקל"ב [1172]). בתיאור שלו הוא כותב כי בצד המערבי של כיפת הסלע ניתן לרדת למפלס התחתון של הר הבית בעשרים ושתיים מדרגות, ומשם ניתן לרדת בעשרים וחמש מדרגות או יותר לבריכה גדולה שנמצאת במעבר תת קרקעי. (כמדומה שבזמנו עשרים וחמש מדרגות היו גלויות עד פני המים של הבריכה, ומשום כך לא ידע להעריך את מספר המדרגות בהמשך, וכתב: "או יותר"). והוא מוסיף כי כפי שמוסרים, אותו מעבר תת קרקעי הוא זה שדרכו נהגו להעביר אש בחג נוצרי מסוים ממקום קברו של אותו האיש (שנמצא ממערב לאותו פתח במעלה הגבעה של העיר העליונה שם), לכנסיה הנוצרית שהייתה אז בכיפת הסלע.¹⁰⁷

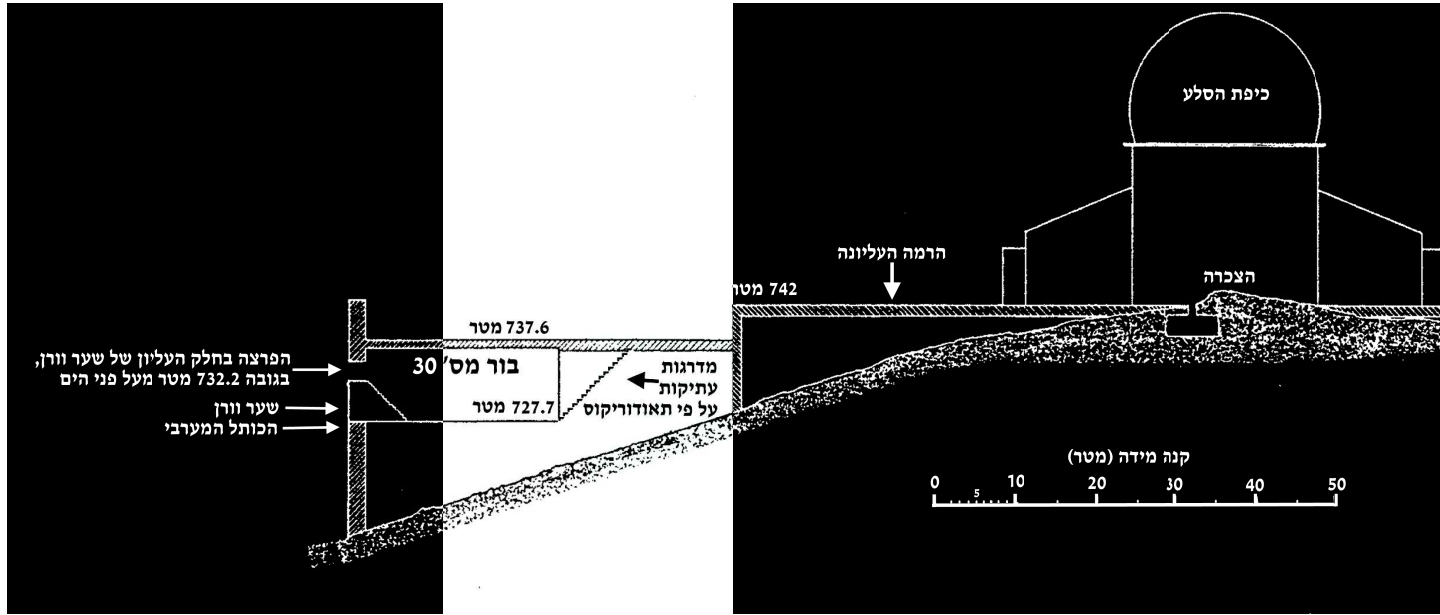
מתיאור זה עולה בבירור כי בתקופה בה שימשה כיפת הסלע ככנסיה נוצרית (כלומר בתקופה הצלבנית), הייתה במחילה בריכת מים גדולה, אך היא שימשה גם כמעבר להר הבית מכיוון מערב. (ייתכן והבריכה הייתה רדודה, וייתכן שהיא לא השתרעה למלוא רוחב המחילה, והושארה שם גדה באחד הצדדים, שעליה ניתן היה להלך). ובאותה תקופה היו מדרגות בצד המזרחי של המחילה, בהן ניתן היה לעלות לתוך שטח הר הבית.

106. בתעודות שונות מתקופת הגאונים מתואר מקום התפילה העיקרי של יהודי ירושלים כמערה. קיימת גם עדות שהמוסלמים אפשרו ליהודים להתפלל באחד משערי הר הבית, ולמעשה גם נשארו מסמכים אודות תפילות בכל שערי הר הבית (אם כי לאו דווקא בחלל של שער מסויים), וכל זה הביא את החוקר פרופ' אלחנן ריינר למסקנה כי המקום של המערה אינו אלא בחלל בור מס' 30 המשתרע ממזרח לשער וורן, ורעיון זה אומץ גם על ידי חוקרים אחרים שבאו אחריו, וראה אודות זה בספרי "ועשו לי מקדש" עמ' 46.

107. שמו של אותו נוסע הוא תאודוריקוס. וכפי שניתן להבין מן התיאור, הוא עצמו לא נכח באותה העברת אש דרך השער, שקשורה לחג שחל פעם אחת בשנה. היו שבקשו לטעון כי בזמנו היה המעבר סגור, שכן כבר בזמנו הפך המקום לבריכת מים גדולה, וכי התיאור של המעבר הוא כבר בזמנו בגדר של תיאור היסטורי, אך טענה זו נראית כעומדת בסתירה לתיאור של רבי שמואל ברבי שמשון שהגיע לשער מצידו החיצוני כארבעים שנה יותר מאוחר, וכפי שיובא להלן. התיאור שמסר תאודוריקוס מועתק במלואו בלטינית אצל קונדר ווילסון בספר: The survey of Western palestine – Jerusalem לונדון 1884, עמ' 52.

תמונה מס' 18: מפת בור מס' 30 וסביבתו על פי מפת PEF. בימין המפה נמצאת כיפת הסלע, ממערב לה המדרגות הקיימות היום היורדות ממפלס הרמה למפלס התחתון של הר הבית (ניתן לראותן בתמונה 15). ממערב למדרגות משורטט בור מס' 30 כפי שהוא נראה היום. כמו כן סומן המקום בו על פי תאודוריקוס היו בזמנו מדרגות ממפלס הר הבית (התחתון), למפלס הבור ששימש בעבר למעבר החוצה. בצפון-מערב הבור משורטטות (וגם מסומנות) המדרגות הקיימות היום בהן ניתן לעלות מערבה כלפי החלק העליון של שער וורן. (צילום וגם שרטוט איזומטרי של מדרגות אלו נמצא לקמן בתמונות 22, 23). במפה מסומן גם שער וורן הנמצא בגופו של הכותל המערבי בקצה המערבי של הבור. ממערב לשער וורן סומן מקור המים של חמם א-שפא שיש לו חשיבות להבנת דברי רבי שמואל ברבי שמשון כדלהלן.

תמונה מס' 19: שרטוט חתך של בור מס' 30 וסביבתו. בימין נמצאת כיפת הסלע (כמו במפה שלמעלה), וממערב לה במפלס התחתון של הר הבית (כלומר למטה מן הרמה), מקום המדרגות שמהן נכנסו לחלל הבור בזמן תאודוריקוס. כמו כן משורטט חתך של הבור עצמו כפי שהוא נראה בחודש מנחם אב תשמ"א, בזמן שנפרצה אליו כניסה דרך החלק העליון של שער וורן. בצד המערבי (השמאלי) של הבור נראות המדרגות הקיימות היום.

בשנת ד' תתקע"א (1211), קרוב לארבעים שנה אחרי התיאור הנ"ל של המחילה, הגיע לירושלים רבנו שמואל ברבי שמשון יחד עם "הכהן הגדול מלוניש", כלומר רבי יהונתן הכהן מלוניל, והוא תיאר את הביקור באיגרת,¹⁰⁸ ובה יש פרטים שבלי ספק נוגעים לשער זה.

וכך כתוב באיגרת זו:

באנו אל ירושלים ממערבה של עיר, וראינוה וקרענו בגדינו כראוי לנו. ונתגוללו רחמינו עלינו ובכינו בכייה גדולה, אני והכהן הגדול מלוניש. ונכנסנו בשער עד לפני מגדל דוד, ונבא להשתטח לפני העזרה. וניפול על פנינו לפני שער שכנגדו מבחוץ מרוח לעין עיטם, הוא בית הטבילה לכהנים. ושמה שער, שכנגדו בכותל מערבי ומיסוד הכותל, כעין אולם גדול אחד אשר ביסוד ההיכל, ושם באים הכהנים במחילה לעין עיטם, והמקום ההוא היה בית הטבילה.

שחזור מסלול הליכתו מורה, כי תחילה באו מצד מגדל דוד, כלומר שער יפו, (שם קרעו את בגדיהם קודם כניסתם לעיר ובכו בכיה גדולה). אחר כך נכנסו בשער והגיעו עד לפני מגדל דוד, (כלומר, אחרי שקרעו את בגדיהם נכנסו לעיר דרך שער יפו והגיעו לרחבה שלפני המקום המכונה מגדל דוד), ומשם המשיכו עד שהגיעו למקום בו יכלו "להשתטח לפני העזרה", כלומר, ירדו דרך רחוב דוד (או כפי שהוא מכונה היום "השוק") עד אזור הכותל המערבי, אותו הזכיר במפורש בהמשך.

אותה השתטחות מתוארת באיגרת במילים: "וניפול על פנינו לפני שער שכנגדו מבחוץ מרוח לעין עיטם, הוא בית הטבילה לכהנים. ושמה שער, שכנגדו בכותל מערבי ומיסוד הכותל, כעין אולם גדול אחד אשר ביסוד ההיכל".

כלומר, בהגיעם "לפני העזרה" הם הגיעו לאיזה שער עתיק שהם לא נכנסו לתוכו, רק נפלו על פניהם לפני השער, שבאיגרת מצוין מקומו המדויק, כי "כנגדו מרוח לעין עיטם הוא בית הטבילה לכהנים" (ועל נקודה זו ידובר להלן), וכי שמה שער שכנגדו (כלומר מצידו השני) "בכותל המערבי ומיסוד הכותל, כעין אולם גדול אחד אשר ביסוד ההיכל".

משמעות הדברים היא שהשער היה פתוח (על כל פנים באופן חלקי), כך שהם יכלו לראות את החלל שממזרח לשער ולדעת שאין זה שער שמוביל למפלס העזרה, אלא הוא שער שנמצא "ביסוד הכותל", וכי האולם הגדול שנמצא מן הצד השני של השער הוא "ביסוד ההיכל".

108. נדפס באגרות א"י של יערי, עמ' 78.

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

בסוף התיאור הוא חוזר ומסביר נקודה שנגע בה קודם, והוא מציין כי: "שם באים הכהנים במחילה לעין עיטם, והמקום ההוא היה בית הטבילה".

מתוך היכרות עם השטח ברור לגמרי כי השער שלפניו הם נפלו על פניהם והשתחוו אינו אלא שער וורן, שכן אין בכל הסביבה שער עתיק אחר במפלס שביסוד הכותל. ומלשון האיגרת נראה שהם הניחו שהכותל עצמו הוא כותל העזרה, ולכן גם הסיקו שהאולם אשר ביסוד הכותל בצידו השני מגיע עד היסוד של בניין ההיכל עצמו, אשר המרחק בינו לבין הכותל המערבי של העזרה אינו אלא אחת עשרה אמות, וכפי שכבר נזכר לעיל בפסקה ו.

ממול אותו שער מבחוץ היה בזמנם מקום שזוהה כבית טבילה, אשר הם (וכפי הנראה גם יהודים אחרים שחיו בירושלים) כינו אותו "עין עיטם", מתוך הנחה שהוא המעין המכונה עין עיטם שנזכר בדברי חז"ל במקומות שונים כנקודה שיש לה איזו שייכות למקדש. (נקודה זו גרמה מבוכה רבה להרבה חוקרים שניסו לעמוד על התיאור שבאיגרת, אך מאידך ניסו לקשור את דברי האיגרת לזיהוי שמקובל כיום על חוקרים רבים ביחס לעין עיטם, במקום לחפש את המקום שנקרא עין עיטם על ידי יהודי ירושלים בזמנו של רבי שמואל ברבי שמשון).¹⁰⁹

109. עין עיטם נזכר בדברי חז"ל בקשר לשני עניינים הקשורים למקדש. העניין האחד קשור לחיפוש מקום המקדש. לפי דברי הגמרא בזבחים נד ע"ב דוד ושמואל חיפשו מקום לבנות את בית המקדש, ומתחילה סברו שהמקום המתאים הוא עין עיטם, שהוא המקום הגבוה ביותר, אך אחר כך נמלכו וקבעו שיש לבנות את המקדש במקום נמוך במעט, מפני הכתוב "ובין כתפיו שכן", וזאת כי אין לך מקום נאה בשור יותר מאשר בין כתפיו. נימוק אחר שהובא שם הוא מפני שהייתה בידם קבלה שמקום המזבח הוא בחלקו של בנימין, ומקום הסנהדרין שיושבת בלשכת הגזית הוא בחלקו של יהודה, ומשום כך הוצרכו להוריד את בית המקדש מנקודת הפסגה לנקודה נמוכה יותר, כדי לקרב בין השנים. (ומן הסוגיא כולה עולה שחיפשו את המקום לבניין המקדש בגבול שבין בנימין ליהודה). סוגיא אחרת שעוסקת בעין עיטם קשורה לאספקת המים למקווה של הכהן הגדול שהיה מעל שער המים שבדרום מזרח העזרה. לפי דברי חז"ל במסכת יומא לא ע"א, אספקת המים למקווה הייתה מעין עיטם שהיה גבוה מקרקע העזרה כ"ג אמות. וכעין זה בירושלמי יומא פ"ג ה"ח מבואר כי הים שעשה שלמה היה ניזון ממים שמקורם באמת המים אשר "הייתה מושכת לו מעיטם". פרשנים במהלך הדורות סברו שעין עיטם היא מעין מי נפתוח שנזכר בגבול יהודה ובנימין בספר יהושע (בגבול הצפוני של יהודה שם טו, ט, ובגבול הדרומי של בנימין שם יח, טו), אשר מסדר הפסוקים נראה שהוא המקום הגבוה ביותר בגבול, בהתאם לביטויים "ועלה" "וירד" "ותאר" שנאמרו בגבולים. (כך רש"י בגמרא שם ושם, וכך גם ביהושע טו, ח. וכך ברד"ק ביהושע טו, ט, ושם יח, טו, וכך בעוד פרשנים). מי נפתוח זוהה על ידי חוקרים שונים עם מעין ליפתא במערב ירושלים החדשה, אך כבר העיר סבי במחברתו "מחקרי ארץ אבותינו" עמ' לג, שהמקום הנמוך אינו מתאים לתיאור שבמקרא, שנראה מן המקראות שהיה בהר ולא בעמק. (ובספרו ירושלים בספרותנו עמ' 16 הע' 40 ציין

בפועל, ממש מול שער וורן מבחוץ נמצא כיום בית מרחץ שנקרא: "חמאם א-שפע", אשר ניזון ממקור נביעה שנמצא נמוך ממנו, במקום שבו היה מפלס החיים בתקופה הנידונה. ומסתבר כי מקור הנביעה הקדום (מתחת למקום בו נמצא כיום חמאם א-שפע), הוא זה שזוהה על ידי כותב האיגרת כעין עיטם.

כותב האיגרת טורח להסביר כי השער הקדום שממולו הוא השתטח והשתחוה מוביל למקום טבילה לכוהנים, כפי הנראה כדי להסביר את עצם הקיום של מחילה שמגיעה מיסודות ההיכל לנקודה זו, וזאת בהתאם לנאמר במשניות בתמיד (פ"א מ"א) ובמידות (פ"א מ"ט), שהכוהנים היו ישנים בלילות במבנה שצמוד לעזרה, ואם אירע קרי לאחד מהם, היה יורד במסיבה לאיזו מחילה "תחת הבירה" וטובל שם, ובגמרא קיימת דעה שאותה מחילה מהלכת תחת המקדש עצמו,¹¹⁰ ובמקורות העוסקים

שגם אם לא מזהים את עין עיטם עם מי נפתוח, עדיין צריכים להניח על פי המקראות שמי נפתוח היה בהר ולא בעמק, וכי מעין זה אינו קיים היום). ובאשר לעין עיטם עצמו, החוקרים המודרניים מזהים אותו עם מעינות הכפר ארטס מדרום מזרח לבית לחם, אשר אמות מים עתיקות הביאו את מימיהם לעיר העתיקה, ואשר אחד המעינות שם נקרא עד היום "עין עטן". ובאמת בערי יהודה הנזכרות בדברי הימים א ד, לב, נזכרת עיר בשם עיטם, ובדברי הימים ב יא, ו, מסופר שהמלך רבעם בנה את בית לחם ואת עיטם ואת תקוע, דבר המרמז על כך שעיטם היא בסביבת בית לחם. אלא שמאידך מצינו גם שמשון היה בסעיף סלע עיטם (שופטים טו, ח), שנראה כי היה במערב הרי יהודה. וכבר העיר סבי שכל הזיהויים אינם מתאימים לתיאור שבמסכת זבחים (ירושלים בספרותנו עמ' 229 הע' 70), וכי המקום היחיד המתאים לזה הוא גבעת אנטוניה מצפון להר הבית, אשר היא אכן גבוהה מן ההר, ובה היה לדעתו מקור המים (מעין מלאכותי שמוצאו מבור מים) שסיפק מים כשרים (בלתי שאובים) למקווה הכהן הגדול שעל שער המים. והוא מצא אסמכתא לזה בשמו של אחד משערי הר הבית הצפוניים, שנקרא עד היום "באב אל-עטם". ולפי דעתי על פי דרך זו ניתן לחפש מקור נביעה גם בגבעה שגובלת עם אנטוניה מצפון לה שהיא באמת גבוהה עוד יותר, ובעומק אדמתה ייתכן קיום של אקויפר זעיר שכמות מימיו מוגבלת, אך הוא אכן ראוי לשם "מעין", ובדוגמת המעין הזעיר שנמצא שמה ממש אך בעומק האדמה במערת צדקיהו. (ועיין עוד ב"ירושלים בספרותנו" עמ' 15-16 ובהע' 38 בעניין השיטות השונות שנאמרו בעניין עין עיטם). ואמנם אמת המים מארטס הובילה בסוף ימי בית שני מים רבים לירושלים ולהר הבית, אך הם הגיעו למפלס נמוך ממפלס העזרה, ויכלו לספק מים למקוואות שהיו במפלס הנמוך, או במחילה שתחת בית המוקד. ומשום כך עיקר המים שסופקו לעזרה אכן נשאבו בגלגל בלשכת הגולה כפי שמבואר במשנה (מידות פ"ה מ"ד), וזאת כפי הנראה מבור מים במפלס נמוך שהיה מתמלא על ידי אמת המים. אך עין עיטם הגבוה לא יכול היה לספק את צרכי העזרה, כי רק מים מועטים היו בו, והם הספיקו להכשיר את המקווה של הכוהן הגדול.

110. במשניות כתוב שהמחילה נמצאת "תחת הבירה", אלא שבגמרא יומא ב ע"א וזבחים קד ע"ב קיימת מחלוקת מה פירוש המושג בירה, ויש שם דעה שכל המקדש כולו נקרא בירה. ובירושלמי פסחים פ"ז הי"ב מוזכר הדבר במפורש בנוגע למחילה שתחת בית המוקד, והרמב"ם בהלכות בית הבחירה פ"ה הי"א כתב במפורש שהמחילה הזו היא תחת המקדש כולו.